

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Mantık Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

MOLLA MUHAMMED BAKIR KÜRDİSTÂNÎ’NİN ÖNERME ANLAYIŞI

Gülistan GÜVENER
16922003

Danışman
Doç. Dr. Necmi DERİN

Diyarbakır 2019

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Mantık Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**MOLLA MUHAMMED BAKIR KÜRDİSTÂNÎ'NİN ÖNERME
ANLAYIŞI**

Gülistan GÜVENER
16922003

Danışman
Doç. Dr. Necmi DERİN

Diyarbakır 2019

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Molla Muhammed Bakır Kürdistânî’nin Önerme Anlayışı” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

27/09/2019

Gülistan GÜVENER

T.C

DİCLE UNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

DİYARBAKIR

Gülistan GÜVENER tarafından yapılan “Molla Muhammed Bakır Kürdistânî’nin Önerme Anlayışı” konulu bu çalışma, jürimiz tarafından Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Mantık Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesinin

Ünvanı

Adı Soyadı

Başkan: Prof. Dr. Nazım HASIRCI

Üye: Doç. Dr. Necmi DERİN

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin ÇALDAK

Tez Savunma Sınavı Tarihi: 27/09/2019

Yukarıdaki bilgilerin doğruluğunu onaylarım.

.../...../2019

Prof. Dr. Nazım HASIRCI

ENSTİTÜ MÜDÜRÜ

(MÜHÜR)

ÖNSÖZ

Mantık, zihni hataya düşmekten koruyan, bilinmeyeni doğru olarak bilinmesini sağlayan, yöntem ve kuralları öğreten bir bilim dalıdır. Bu nedenle İslâm tarihinde medreselerde ve okullarda öğretilmiştir. Mantık ilminin ilk defa kural ve kaidelerini belirleyen kişi Aristoteles (m.ö. 322)'tir. Aristoteles'in ortaya koyduğu bu ilim İslâm dünyasına geçtikten sonra Müslüman filozoflar tarafından işlenerek, İslâmi ilimlerin bir parçası haline getirilmiştir.

İslâm mantık tarihinde mantık, tasavurat ve tasdikât diye iki kısma ayrılıp tüm detaylarıyla incelenmiştir. Mantık ilmi İslâm ilim tarihinde mütekaddimîn ve müteahhirîn diye iki döneme ayrılmıştır. Mütekaddimîn döneminde mantık ile ilgili birçok eser yazılmıştır. Teftâzânî (ö.1390) de bu dönemin son temsilcisi olarak görülmüştür. Çalışmamızın konusu olan Teftâzânî'nin *Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm* adlı eseri İslâm mantık tarihinde önemli bir yer tutmuştur. Bu esere birçok şerh yazılmıştır.

Bizim inceleyeceğimiz eser de *Tehzîbü'l-mantık*'a yazılmış bir şerhtir. Bu şerh 20. yüzyılda yazılması hasebiyle de önemlidir. Molla Muhammed Bakır Kürdistânî (ö. 1972)'nin *el-Mantık'ul-mehdevî* adını verdiği bu şerhte önermeler bahsini inceledik. Molla Muhammed Bakır'ın mantık alanında *Mukaddimetü'l-mantık* adlı bir eseri daha kaynaklarda geçmesine rağmen yaptığımız araştırmalar neticesinde bu kitaba ulaşma imkânımız olmadı.

Önermeler konusunu incelerken Ali b. Ömer Kâtibî'nin (ö.1255) *er-Risâletü's-şemsiyye* adlı eseri mantık ilim tarihinde önemli bir yere sahip olduğundan çalışmamızda *er-Risâletü's-şemsiyye* ve bu esere yazılmış olan *Tahrîru'l kavâ'id'i'l-mantıkıyye* şerhi ile karşılaştırdık. Çalışmamızın ismini, tez savunma jürisinin önerisi ile “Molla Muhammed Bakır Kürdistânî'nin Mantık Anlayışı” yerine “Molla

Muhammed Bakır Kürdistânî'nin Önerme Anlayışı" olarak değiştirdik. Molla Muhammed Bakır'ın önermeler hakkındaki görüşlerini, bu eserlerle karşılaştırarak benzerlik ve farklılıklarını ortaya koymaya çalıştık. Molla Muhammed Bakır bazı konularda detaylı bilgiler vermediğinden bizde konu bütünlüğünü bozmamak için *er-Risâletü 'ş-şemsiyye ve Tahrîru 'l kavâ'id' i 'l-mantıkıyye* eserlerini ön plana çıkardık.

Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, sınırları, önemi, amacı ve yöntemlerini ele aldık. Birinci bölümde; mantık ilminin tarihsel süreci ile Molla Muhammed Bakır'ın hayatı ve eserlerine yer verdik. İkinci bölümde, Molla Muhammed Bakır'ın yüklemli ve şartlı önerme konusunu, üçüncü bölümde ise kipli önerme konusunu ele aldık.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında katkısı bulunan öncelikle danışman hocam Doç. Dr. Necmi DERİN'e, benden tecrübesini ve ilmini esirgemeyen Prof. Dr. Nazım HASIRCI'ya, tezimi okuyup önerilerde bulunan Arş. Gör. Alaattin TEKİN'e ve Arapça mantık eserlerini hiç üşenmeden benimle tercüme eden Abdullah TOKUR'a, bana tecrübeleriyle yol gösteren Doktor Öğretim Üyesi Şerafettin ADSOY hocalarıma teşekkürlerimi sunarım.

Her zaman varlığını arkamda hissettiğim, her tökezlediğimde beni yeniden ayağa kaldıran sevgili eşime ve onları ihmal etmeme sabreden çocuklarıma müteşekkirim.

Gülistan GÜVENER

Diyarbakır, 2019

ÖZET

Bu çalışma XIV yy. İslâm düşünürlerinden Sa‘düddîn et-Teftâzânî’nin *Tehzîbü’l-mantık* eserine yazılmış bir şerh olan *el-Mantık’ul-mehdevî* adlı eserin önermeler bahsini konu edinmektedir. Bu eserin yazarı miladi 20. yüzyılda yaşamış Molla Muhammed Bakır Kürdistânî’dir.

Molla Muhammed Bakır bugün İran sınırları içerisindeki Merivan şehrinin Çur Bölgesinde yaşamış Kürt kökenli bir âlimdir. Teftâzânî ile arasında yaklaşık 6 asır gibi bir zaman farkı vardır.

Molla Muhammed Bakır *Tehzîbü’l-mantık*’ta anlatılan konuları örnekler vererek açıklamış ve konuların anlaşılır olabilmesi için gayret sarf etmiştir. Molla Muhammed Bakır tasdikat konusunu tasavvurat konusundan daha geniş işlerken, özellikle önermeler kısmını ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Çalışmamızda, önermeler bahsi ele alınmakta özellikle de kitapta diğer konulara göre daha geniş yer verilen kipli önermeler kısmı ayrıntılarıyla işlenmiştir.

Molla Muhammed Bakır’ın önermeler bahsi ile Ali b. Ömer Kâtibî’nin *er-Risaletü’ş-şemsiye*’si ve Kutbüddin Râzî (ö.1365)’nin *Tahrîrü’l-kavâ’idi’l-mantıkıyye fî şerhi’r-Risâleti’ş-şemsiyye* adlı eseriyle karşılaştırdık. Bu çalışmamızı Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî (ö.1413)’nin haşiyesiyle de destekledik.

Çalışmamız bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde; çalışmanın konusu, sınırları, önemi, amacı ve yöntemini ele aldık. Birinci bölümde; mantık ilminin tarihsel süreci ile Molla Muhammed Bakırın hayatı ve eserlerine yer verdik. İkinci bölümde; Molla Muhammed Bakır’ın yüklemli ve şartlı önermeler konusu, üçüncü bölümde ise kipli önerme konularını ele aldık.

Anahtar Sözcükler

Teftâzânî, Molla Muhammed Bakır, Mantık, Tasdik, Önerme

ABSTRACT

This study aims to analyze the propositions in el-Mantık'ul-mehdevî written as a paraphrase for the book known as *Tehzîbü'l-mantık* by Sa'düddîn et-Teftâzânî, one of 14th century Islamic scholars. The author of this paraphrase is Mullah Muhammed Bakır Kürdistânî having lived in the 20th century.

Mullah Muhammed Bakır is a Kurdish originated scholar having lived in district of Cur situated in Merivan city in current Iran. There are a time difference approximately six centuries between him and Teftazani.

Mullah Muhammed Bakır has explained the topics in *Tehzîbü'l-mantık* with examples, and made an effort to make these topic understandable. While Mullah Muhammad Bakir examines the issue of testimony more widely than the subject of vision, he has particularly dealt with the propositions in detail. In our study, propositions are discussed, and propositions with tenses being studied more extensively than the other ones in the book are elaborated.

Mullah Muhammed Bakır's propositions are compared with Ali b. Ömer Kâtibî' er-Risaletu's-şemsîye and Kutbüddin Râzî's (d:1365) *Tahrîrü'l-kavâ'idü'l-mantikiyye fî şerhi'r-Risâleti's-şemsîyye*. In addition, we supported our study with Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî's (1413) annotation.

Our study consists of introduction and three chapters. In the introduction part, the subject, limits, significance, aim and method of the study are discussed. In the first chapter, the historical process of the science of logic, and life and works of Mullah Muhammed Bakır are included; in the second chapter, the subject of predicative and conditional propositions of Mullah Muhammed Bakır are discussed, and in the third chapter, propositions with tenses are elaborated.

Keywords

Teftâzânî, Mullah Muhammed Bakır, Logic, Testimony, Proposition

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
KISALTMALAR.....	VII
GİRİŞ.....	1
1. ÇALIŞMANIN KONUSU	1
2. ÇALIŞMANIN ÖNEMİ VE AMACI.....	1
3. ÇALIŞMANIN SINIRLARI	2
4. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM

MANTIK İLMİNİ TARİHSEL SÜRECİ VE MOLLA MUHAMMED BAKIR KÜRDİSTÂNÎ'NİN HAYATI

1.1. MANTIK İLMİNİN TARİHSEL SÜRECİ	4
1.2. MOLLA MUHAMMED BAKIR'IN HAYATI.....	18
1.2.1. Molla Muhammed Bakır'ın Eserleri:	21

İKİNCİ BÖLÜM

YÜKLEMLİ ÖNERMELER

2.1. ÖNERME	25
2.2. YÜKLEMLİ ÖNERMELER	31
2.2.1. Konusunun Niceliğine Göre Yüklemlî Önermenin Çeşitleri	33
2.2.1.1. Kaziye-i Şahsiye (Tekil veya Özel Önerme):.....	35
2.2.1.2.Kaziye-i Tabîiye (Tabîî Önerme):.....	35
2.2.1.3.Kaziye-i Mahsure (Mahsure Önerme):.....	36

2.2.1.4.Kaziye-i Muhmele (Belirsiz Önerme):.....	38
2.2.2. Konusunun Varlık Sahasına Göre Yüklemlı Önerme	40
2.2.2.1. Kaziye-i Hâriciye (Dış Önerme):	42
2.2.2.2. Kaziye-i Hakîkiye (Gerçek Önerme):	42
2.2.2.3. Kaziye-i Zihniye (Zihinsel Önerme):	44
2.2.3. Konu ve Yükleminin Müsbet ve Menfî Oluşuna Göre Yüklemlı Önerme.....	47
2.2.3.1. Muhassala:.....	47
2.2.3.2. Ma'dûle:	48
2.3. ŞARTLI ÖNERMELER.....	51
2.3.1. Bitişik Şartlı Önerme:.....	53
2.3.2. Ayrık Şartlı Önerme:	56
2.4. ŞARTLI ÖNERMELERİN KONUSUNUN NİCELİĞİ	62
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
KİPLİ ÖNERMELER	
3.1. KİPLİ ÖNERMELER	68
3.1.1. Kipli Basit Önermeler	72
3.1.2. Kipli Bileşik Önermeler	79
3.2. ÖNERMENİN HÜKÜMLERİ	85
3.2.1. Çelişiklik:	86
3.2.2. Düz Döndürme:	91
3.4.3. Ters Döndürme:.....	100
SONUÇ	103
KAYNAKÇA	108

KISALTMALAR

<i>AÜİFD</i>	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>b.</i>	Bin, ibn
<i>bsk.</i>	Baskı
<i>çev.</i>	Çeviren
<i>ed.</i>	Editör
<i>h.</i>	Hicri
<i>İSAM</i>	İslâm Araştırmaları Merkezi
<i>MEB.</i>	Milli Eğitim Bakanlığı
<i>ö.</i>	Ölümü
<i>TDV</i>	Türkiye Diyanet Vakfı
<i>thk.</i>	Tahkik eden, neşreden
<i>vb.</i>	Ve benzeri
<i>yy.</i>	Yüzyıl

GİRİŞ

1. ÇALIŞMANIN KONUSU

Bu çalışmanın konusu Molla Muhammed Bakır Kürdistânî'nin, Teftâzânî'nin *Tehzîbü'l-mantık* adlı eserine yazmış olduğu *el-Mantık'ul-mehdevî* adlı şerhin önermeler bahsini incelemektir.

Teftâzânî'nin *Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm* eserine günümüze kadar onlarca şerh yazılmıştır. *Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm* adlı esere yazılmış olan bu şerh özellikle önermeler konusunu geniş bir şekilde ele almış, örnekler vererek açıklamıştır. Molla Muhammed Bakır özellikle kipli önermelere büyük önem vermiştir. Biz de bu nedenden ötürü önermeler bahsini araştırmamızın konusu olarak belirledik.

Başlıkları belirlerken Molla Muhammed Bakır'ın eserlerindeki başlıkları dikkate aldık. Gerek ana ve alt başlıkları gerekse şekilleri Molla Muhammed Bakır'ın eserini baz alarak oluşturduk. Ele aldığımız konu başlıklarını kaynaklar ile destekleyerek açıklamaya çalıştık.

2. ÇALIŞMANIN ÖNEMİ VE AMACI

Teftâzânî İslâm ilim tarihinde büyük öneme sahiptir. XIV. yüzyılda yaşamış olan Teftâzânî, o dönemin en belirgin özelliği olan “Kelamcı Mantıkçı” unvanına sahip bir âlimdir. Nitekim çalışmamızın temel kaynaklarından olan “*Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm*” adlı eser mantık ve kelama dair bir eserdir. Bu esere birçok şerhler yazılmıştır. Çalışmamızda ele aldığımız ve kendisinden yaklaşık altı asır sonra eserini şerh etmiş olan Molla Muhammed Bakır'ın *el-Mantık'ul-mehdevî* eseri bu yönüyle önemlidir. Molla Muhammed Bakır eserinde geçmişle günümüzü sentezlemiş ve Teftâzânî'nin *Tehzîbü'l-mantık* adlı eserini daha anlaşılır ve daha açıklayıcı hale getirmiştir. Eser bu açıdan önemini ortaya koymaktadır.

Molla Muhammed Bakır, *Tehzîbü'l-mantık*'ı şerh ederken özellikle önermeler konusu üzerinde durmaktadır. Kipli önermeleri detaylandırarak anlatmaktadır. Bundan dolayı çalışmamızı Molla Muhammed Bakır'ın önerme anlayışı çerçevesinde oluşturduk.

Bu çalışmadaki amacımız İslâm ilim tarihinde büyük öneme sahip olan Teftâzânî ve onun mantık ilminde söz sahibi olan *Tehzîbü'l-mantık* adlı eserini 20. yüzyılda şerh edip İslâm ilim tarihine kazandıran Molla Muhammed Bakır'ın *el-Mantık'ul-mehdevî* adını verdiği eserini tanıtip, önermeler konusunu incelemek ve bu âlimin ilmi kişiliği ve mantık tarihindeki önemini geniş bir şekilde ortaya koymaktır.

3. ÇALIŞMANIN SINIRLARI

Molla Muhammed Bakır'ın önerme anlayışı başlıklı bu çalışmanın konu itibariyle iki önemli bileşeni vardır. Birincisi mantık ilminin tarihsel süreci ile Molla Muhammed Bakır'ın hayatı, ilmi kişiliği hakkında bilgi vermektir.

İkinci bileşenimiz ise, Molla Muhammed Bakır'ın önermeler bahsidir. Kesin bilgiye ulaşmak için önermeler bahsini iyi anlayıp değerlendirmek gerekir. Kıyasın doğru sonuç verebilmesi için önermelerin kurallarına uygun bir şekilde kurulması gerekmektedir. Dolayısıyla önermeler ve önermeleri meydana getiren öğeler tanımlanmaya çalışılmaktadır. Bu bileşenlerden yola çıkarak çalışmamızın sınırlarını çizdik.

Çalışmamız Molla Muhammed Bakır'ın önermeler hakkındaki görüşleri *Tehzîbü'l-mantık* ve *'l-keîâm* ekseninde ele aldık. Ali b. Ömer Kâtîbî'nin *er-Risaletü's-Şemsiye* adlı eseri ile Kutbüddin Râzî'nin *Tahrîrû'l-kavâ'idü'l-mantikiyye fî şerhi'r-Risâleti's-şemsiyye* ve Cürçânî'nin *Haşiye ala risaletü's-Şemsiye* adlı eserleri de çalışmamıza dahil ettik. Mantık ilmine katkılarından dolayı Aristoteles, Fârâbî (ö.950), İbn Sînâ (ö.1037) ve Gazzâlî (ö.1111) vb. filozoflara da atıfta bulunarak çalışmamızı genişlettik.

4. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ

Bu çalışmamızda İslâm ilim tarihine büyük katkıları olan Teftâzânî ve Molla Muhammed Bakır gibi âlimimizin düşüncelerine yer verirken İslâm mantık tarihinde büyük öneme sahip olan diğer âlimlerimizin de düşüncelerini kronolojik sıralamaya uyarak yer vermeye çalıştık.

Bunlardan özellikle Aristoteles, Fârâbî, İbn Sînâ, Gazzâlî, Ali b. Kâtibî, Kutbüddin Râzî ve Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî gibi âlimlerin önermeler hakkındaki düşüncelerine yer verip Molla Muhammed Bakır'ın *el-Mantık'ul-mehdevî* adlı eseri ile de benzerlik ve farklılıklarını ortaya koymaya gayret ettik.

Çalışmamızı bir giriş ve üç bölümden oluşturduk. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, sınırları, önemi, amacı ve yöntemlerini ele aldık. Birinci bölümde; Molla Muhammed Bakır'ın hayatı, eserleri ve mantık ilminin tarihsel sürecine yer verdik.

İkinci bölümde, Molla Muhammed Bakır'ın yüklemli ve şartlı önermeler konusu, üçüncü bölümde ise kipli önerme konularını ele aldık. Günümüz mantık kitaplarında şartlı önermeler yüklemli önermelerden hemen sonra incelenmektedir. Molla Muhammed Bakır ise şartlı önermeleri kipli önermelerden sonra ele almaktadır. Biz konu sıralamasını günümüz mantık kitaplarına göre yapmayı tercih ettik. Bu konuları Ali b. Ömer Kâtibî'nin şemsiyesi ile de karşılaştırma yaptık. Ayrıca Kutbüddin Râzî'nin *Tahrîrû'l-kavâ'idî'l-mantıkıyye fî şerhi'r-Risâleti's-şemsiyye*'si ve Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî'nin *Hâşiyetü Seyyid eş-Şerîf alâ tahrîrûl kavâidi'l mantıkıyye* adlı eserleri ile de benzerlik ve farklılıklarını ele aldık.

BİRİNCİ BÖLÜM

MANTIK İLMİNİ TARİHSEL SÜRECİ VE MOLLA MUHAMMED BAKIR KÜRDİSTÂNÎ'NİN HAYATI

1.1. MANTIK İLMİNİN TARİHSEL SÜRECİ

Mantık, mantıklı denemeler düşünme tarzını kendisine konu olarak alan bilime verilen isimdir. Başka bir deyişle mantıklı düşünmenin düzenli olarak tespitinden ibarettir.¹ İşte bu mantık biliminin sistemleştiricisi ilkçağın büyük filozofu ve bilgini Aristoteles'tir. Aristoteles, mantık ilmini insan düşüncesinin ve bilme yetisinin yani insan aklının nasıl çalıştığını inceleyen bir bilim dalı olarak tesis etmiştir. Aristoteles mantığı *Makûlat* (Kategoriler), *İbâre* (Önermeler), *Kıyas*, *Burhan*, *Cedel* ve *Muğalata* konularını inceleyen altı kitaptan oluşmaktadır. *Organon* (âlet-araç) adı verilen Aristoteles eserlerine kendisinin yazmış olduğu ve mantığa dâhil etmediği *Hatâbe* ve *Poetika* kitapları da eklenerek Aristoteles'in mantık eserlerinin sayısı sekize çıkartılmıştır. Daha sonraki mantıkçılar Porphyrios (m.ö. 234) tarafından yazılmış olan *Îsâgûcî*'yi ekleyerek *Organon* 'u dokuz kitaptan oluşan bir metin haline getirmiştir.²

M.Ö. 343'de Makedonya kralı Philippos (m.ö. 336), 13 yaşında olan oğlu İskender'e (m.ö. 323) eğitim vermesi için Aristoteles'i davet eder. Aristoteles bu daveti kabul eder, böylece sarayda nüfuz ve saygınlık kazanır. İskender'in zekâsı kendisini inceleme hayatına değil aksine eylem hayatına ve Doğu ile Yunan Medeniyetini birleştirme girişimine götürmüştür.³

¹ Necati Öner, **Klasik Mantık**, Divan Kitap, İstanbul, 2013, s.14

² Ali Durusoy, **Mantık Tarihinde Bir Dönüm Noktası: Bağdat**, İslâm Medeniyetinde Bağdat Uluslararası Sempozyumu, İstanbul 2008, s. 10.

³ David Ross, **Aristoteles**, Çev. Prof. Dr. Ahmet Aslan, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 21-22.

Aristoteles'in İskender'e hocalık yapması ve aralarında iyi ilişkiler kurulması sebebiyle İskenderiye şehrine yerleşen ilk akım Aristoteles felsefesi olmuştur. Böylece Aristoteles felsefesi İskenderiye'de üstünlük sağlamıştır. Milattan sonra 30 senesinden itibaren Roma nüfusuyla beraber Hristiyanlık İskenderiye'ye girmeye başlamıştır.⁴

İskender'in Doğu ülkelerine yaptığı askeri seferler sırasında İran ve civarındaki yerleri fethetmesi (m.ö. 332) Batı ve Doğu Ülkeleri (ve dolayısıyla kültürleri) arasında bir köprü vazifesi görmüştür. O sıralarda İskender adına Mısır kıyılarında kurulmuş olan İskenderiye şehri, bu tarihten İslâm ordularının fethine kadar (624), on asır müddetçe Grek düşüncesi ve Doğu Medeniyeti arasında bir köprü vazifesi görmüş ve İskenderiye şehri Grek kültürünün doğudaki merkezi haline gelmiştir.⁵

Uzun bir mücadeleden sonra Hristiyanlık, miladi 313 tarihinde Roma İmparatorluğuna resmi din olarak kendini kabul ettirmiştir.⁶ Roma kralı I. Konstatin'in (ö. 337) mantığı incelemeye karar vermiştir. Papazlar bir araya gelerek mantığın bazı bölümlerini kendi dinlerine aykırı olduğu düşüncesiyle yasaklamışlardır.⁷ Hristiyanlığın, Roma'nın resmi dini olarak kabulünden sonra bilim ve felsefe aleyhine birçok olumsuz gelişmeler olmuştur.

Mantık başta olmak üzere ilkçağ bilim ve felsefesinin okutulduğu ilkçağın meşhur İskenderiye Kütüphanesi (museion) bir iddiaya göre Roma İmparatoru Theodosius (ö.395) tarafından miladi 391 senesinde, Hristiyanlığın kabul edilmesinden 78 yıl sonra yıktırılmış ve yakıtırılmıştır.⁸ İskenderiye şehrinin savaşlar sonucunda tahrip edilmesi, kütüphanelerin yakılması, kütüphanelerdeki eserlerin tahrip edilmesi ve Hristiyan din adamlarının taassub hareketleri gibi nedenlerden dolayı İskenderiye'de ilmi ve felsefi gelişmeler kesintiye uğramıştır.

⁴ Nihat Keklik, **İslâm Mantık Tarihi, Süryanilerde Mantık ve İslâm Mantıkçıları**, c. 1, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1969, s. 17-18.

⁵ Keklik, **İslâm Mantık Tarihi, Süryanilerde Mantık ve İslâm Mantıkçıları**, s. 17.

⁶ Kürşat Demirci, "Hristiyanlık", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi** C.XVII, s. 332.

⁷ Nicholas Rescher, "Fârâbî'de Mantık Geleneği", Çev. Ahmet Kayacık, **Bilimname Dergisi** S. VI, 2004/3, s. 177-186.

⁸ Alain de Libera, **Ortaçağ Felsefesi**, Çev. Ayşe Meral, Litera Yayıncılık, İstanbul 2005, s.66.

Ali Durusoy hocanın belirttiğine göre; Fârâbî, mantığın Hristiyan Roma'daki kurumsal tarihi ile ilgili önemli bilgiler vermiştir. Ona göre Hristiyan din adamları İskenderiye'de toplanarak mantığın yalnızca kipsiz kıyaslara (el –eşkâlû'l-vucûdiyye) kadar olan kısmının okutulmasına, geriye kalan kısmının ise yasaklanmasına karar vermişlerdir. Bu kararın gerekçesi ise okunmasına izin verilen bölümlerin dinlerine yararlı, okutulmasının yasaklanmasını istedikleri bölümlerin ise dinlerine zararlı olduğunu beyan etmişlerdir. Fârâbî bu yasağın kendi çağına kadar devam ettiğini, sadece kendisinin *II. Analitikler* başta olmak üzere mantığın tamamını inceleyip öğrendiğini belirtmiştir.⁹ Kilisenin sakıncalı görmediği *Kategoriler*, *Önergeler* ve *I. Analitikler*'in ilk yedi bölümleri olmuştur. Sakıncalı gördükleri ise, *II. Analitikler*, *Topikler*, *Poetika*, *Sofistik Deliller* ve *Retorika* bölümleri olmuştur.¹⁰ Kilisenin bu tavrı bilim ve felsefeyi olumsuz etkilemiştir. Böylece bilim ve felsefe zamanla Suriye ve Anadolu topraklarına yerleşip gelişme göstermiştir.

Suriye ve Anadolu topraklarında birçok felsefe okulu kurulmuştur. Bunların en meşhurları; Urfa, Cundişâbûr, Antakya, Nusaybin ve Kinnisirîn okullarıdır. Adı geçen bu okullarda miladi II. yüzyıldan itibaren Nastûrî ve Yâkûbî mezheplerindeki Süryaniler, miladi VII. asra kadar İskenderiye'den almış oldukları Antik Felsefeyi tetkik etmiş ve kendi inançlarının yayılması ve savunmaları için bir araç olarak kullanmışlardır.¹¹

Dört halife dönemiyle başlayan fetihlerle beraber Müslümanlar yalnız farklı yerlerle karşılaşmayıp, farklı kültür ve medeniyet havzaları ile karşılaşp etkilenmişlerdir. Bu farklı medeniyet ve kültür, tercüme hareketleri ile İslâm medeniyetinde kendine yer bulmuştur.¹²

Aristoteles mantığı ve felsefesi İskenderiye'den daha sonra Miladi V. ve VII. yüzyıllar arasında Süryanilerde ele alınmış ve VIII. yüzyılda başlayan İslâm devresi

⁹ Durusoy, **Mantık Tarihinde Dönüm Noktası: Bağdat**, s. 11.

¹⁰ Alaattin Tekin, **Yahya İbn 'Adî'nin Mantık Anlayışı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2015, s.5.

¹¹ Keklik, **İslâm Mantık Tarihi, Süryanilerde Mantık ve İslâm Mantıkçıları**, s.20.

¹² İbrahim Halil Üçer, **Antik-Helenistik Birikimin İslam Dünyasına İntikali**, İSAM Yayınları 152, İlmî Araştırmalar Dizisi 63, İstanbul 2011, s. 37-89.

tercüme faaliyetleri sayesinde Müslüman filozoflar tarafından incelenerek geliştirilmiştir. Felsefî düşüncenin alt yapısını oluşturan tercümeler dönemi antik çağın düşünce ve eserlerinin İslâm dünyasına nakledilmesinde büyük bir rol oynamıştır.¹³ Rescher'e göre, özellikle muallim-i sanî olarak bilinen Fârâbî'nin bizzat kendisinin mantık tarihini gelişme dönemleri itibariyle tasnif etmesi büyük önem taşımıştır. Fârâbî, mantığın gelişmesini beş döneme ayırmıştır. Bu dönemler: I. Erken Yunan dönemi; bu dönem Aristoteles ve ilk takipçilerini içine almıştır. II. Dönem; İskenderiye dönemi, III. Dönem; Hristiyanlık gelinceye kadar hâkimiyetini sürdüren Roma Dönemi, IV. dönem İslâm gelinceye kadar hâkimiyetini sürdüren Hristiyanlığın üstünlüğü dönemi, V. dönem de İslâm dönemi olmuştur.¹⁴

Fârâbî, iyi bir mantıkçı olması nedeniyle felsefe tahsilinin ancak ciddi bir mantık eğitimiyle olacağını düşünmüştür. Aristoteles'ten sonran İskenderiye'de felsefî ilimlerin bir parçası olarak görülen mantık zorunlu müfredattan olmuştur. Hristiyanlığın hüküm sürdüğü devirlerde inancı olumsuz etkileme düşüncesiyle bir sınırlandırmaya tabi tutulmuştur. Aristoteles'in *Kategoriler*, *Önerme Üzerine* ve *I. Analitikler*'in ilk bölümüyle Porphyrios'un *İsâgûcî*'si okutulmuştur.¹⁵

Müslümanlar, miladi VII. yüzyılın ortalarında fethettikleri Suriye ve civarında Aristoteles mantığının neredeyse inkişaf etmiş olduğu şekliyle karşılaşmışlardır. İslâm dünyasındaki ilk mantık metinleri Pehleviceden Arapçaya çevrilmiş metinlerden oluşmuştur. Abbasiler devrinde özellikle el-Mansur (754-755) ve el-Me'mun (814-833) dönemlerinde gerçekleştirilen yoğun tercüme faaliyetleri neticesinde, Aristoteles'in bütün mantık külliyatı ve Porphyrios'un *İsâgûcî*'si şerhleriyle beraber miladi IX. yüzyılda Arap dilinde neşv-ü nemâ bulmuştur.¹⁶

¹³ Fatma Zehra Pattabanoğlu, "Medreselerde Okutulan Mantık ve Felsefe Derslerinin Osmanlı Düşüncesindeki Yeri ve Önemi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014/1, Sayı:32, s. 23-50.

¹⁴ Nicholas Rescher, *Studies in The History of Arabic Logic*, Pittsburg, 1963, ss.21-27.

¹⁵ Yaşar Aydın, *Fârâbî*, İSAM Yayınları, Yayın No:422, İstanbul 2008, s. 17.

¹⁶ Addulkuddus Bingöl, *Osmanlı Dünyasında Mantık Bilimi ve Eğitimi*, Felsefe Dünyası, Sayı 29, 1999, s. 12.

İslâm dünyasında mantığı sadece âlet ilimlerinden biri olarak kabul eden ilk filozof Kindî olmuştur (ö. 866[?]).¹⁷ Ayrıca mantığın İslâm dünyasına girmesinden sonra mantık alanında ilk eserleri Arapça olarak yazan ve İslâm toplumunda ilk defa filozof unvanı almakla beraber meşşai okulunun kurucusu Kindî'dir.¹⁸ Kindî sistemini daha çok matematiksel ve mantıkî kanıtlamalar üzerine kurmuştur. Mantıkî ispat konusunda en fazla “hulfi kıyas” denen iki görüşten birinin yanlışlığını ortaya koyup, diğerinin doğru olduğunu gösteren yöntemi benimsemiştir.¹⁹

“İnsan sanatlarının en üstünü ve en değerlisi felsefedir,”²⁰ diyen Kindî o doğrultudaki bilgilerimizi temellendirmek için felsefenin vazgeçilmez bir unsur olduğunu ifade etmiştir. Kindî, Hellenistik Dönemin ürünü olan felsefeyi Eflatun ve Aristoteles'in Arapçaya çevrilen eserleriyle tanımıştır. “*Aristoteles'in Kitaplarının Sayısı Üzerine*” adlı çalışmasından anlaşılacağı gibi Aristoteles külliyyatını çok iyi bilmekteydi. Aristoteles'in *Metefizika*'nı İskenderiye patriği ustasa tercüme ettirmiş ve kitabın *Prote Philosophia* şeklindeki orijinal ismine sadık kalarak aynı konuda yazdığı kendi eserine de *İlk Felsefe Üzerine* ismini vermiştir. Ayrıca Kindî'nin felsefenin geleneksel tanımlarını içeren *Tarifler Üzerine* adlı eseri de bulunmaktadır.²¹

Kindî ve Fârâbî “*İsâgûcî*”yi *Organon*'dan çıkararak kitap sayısını sekize indirmiştir. *İsâgûcî*'yi de ayrı bir kitap olarak ele almışlardır. Fakat İbn Sina eski Helenistik geleneğe sadık kalarak “*İsâgûcî*”yi tekrar mantık kitaplarına ekleyip, *Organon*'u dokuz kitap olarak ele almıştır.²²

Aristoteles'in *Organon* isimli eserinin tamamı Hristiyanlar tarafından okutulmamasına rağmen Fârâbî, Aristoteles geleneğine sıkı bir şekilde bağlıydı.

¹⁷ Necip Taylan, **Mantık Tarihçesi Problemleri**, İstanbul, 1996, s.41.

¹⁸ İbrahim Çapak, “İslâm Dünyasındaki İlk Mantık Çalışmalarına Genel Bakış”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2004, s. 25-42.

¹⁹ Kindî “**Akıl Üzerine**”, Felsefî Risâleler, Çev. ve Edit. Mahmut Kaya, İstanbul: Klasik Yayınları, ss. 264-267.

²⁰ Kindî “**Akıl Üzerine**”, Felsefî Risâleler, Çev. ve Edit. Mahmut Kaya, İstanbul: Klasik Yayınları, s. 264.

²¹ Kindî, **Felsefî Risâleler**, Çev. Mahmut Kaya, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları:66, Gezen Basım, İstanbul 2015, s.44

²² İsmail Köz, “İslâm Mantık Külliyyatının Teşekkülü”, **Felsefe Dünyası Dergisi**, S. 30, Ankara 1999, s. 91-112.

Fârâbî, Hristiyan din adamlarının bozmuş olduğu mantığın bütünlüğünü tekrardan ele aldı. *İhsâu'l Ulûm*'da mantığın zorunlu olarak sekiz bölümden oluştuğunu, ayrıca İskenderiye'de Hristiyan din bilginlerinin yasakladığı *İkinci Analitiklerin (Kitabu'l Burhan)* mantığın özünü ve amacını oluşturduğunu ve onsuz mantığın düşünülemeyeceğini vurguladı.²³ Diğer taraftan Fârâbî, Nahivciler ile mantıkçılar arasındaki tartışmaları özellikle hocası Ebu Bişr Metta b. Yunus (ö.940) ile ünlü nahivci Ebu Said el-Sirâfî (ö.979) arasındaki nahiv ve mantığın doğasına ilişkin tartışmalarına dâhil olmadan, bir çözüme kavuşturmaya çalıştı. Fârâbî bu sorunu lafızmana ayrımını bütün yönleriyle ele alarak makul bir çözüme kavuşturdu. Ona göre mantığın konusu ma'kulat (akledilirler), nahivin konusu ise lafızlardı.²⁴

Fârâbî, biçimsel mantık ve dil problemini köklü bir biçimde mantık çalışmalarının temeline oturtmuştur. Fârâbî, İslâm mantığının dayanacağı metafizik temeller konusuna ağırlık vermek yerine, onu biçimselleştirmeye çalışmıştır. Aristoteles mantığında ontolojik temellerin var olması ve mantığın metafizik temelleriyle birlikte incelenmesi, İslâm mantıkçılarının onu biçimselleştirerek metafizikten arındırmaya çalışmasındaki en mühim neden olmuştur. Fârâbî'nin dil problemini ele almasındaki diğer bir neden ise Arapça ve Yunancanın dilbilgisi ve kelime bilgisindeki farklılıkların İslâm mantığına çıkarmış olduğu zorluklardır.²⁵

Fârâbî, *Kitâbu'l-Elfâzi'l-müsta'mele fî'l-mantık* adlı eserinde kelimeleri, kelimelerin delalet ettiği anlamları ve terkipleri gibi konuları inceler. *Kitâbu'l - Hurûf*'ta ise, özellikle Arapça'da edat olarak kabul edilen harfler tek tek incelenerek anlatılmıştır. *Kitâbu'l-Hurûf*, Fârâbî'nin *Kategoriler*'e, bilimsel sorulara dil, din ve toplum felsefesine ait görüşlerinin sistemli bir şekilde anlatısını içermektedir.²⁶

²³ Kitabu-l Burhan; mantık ilminin en önemli konusu olan ispat ve kesin bilgiye ulaşma konularını detaylı şekilde ele alan eserdir.

²⁴ Ali Durusoy, "Mantık ve Mantık Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme", *İslami İlimler Dergisi*, Yıl 5 S. 2, 2010, s. 9-20.

²⁵ Fârâbî, **Mantıkta Kullanılan Lafızlar**, Çev. Sadık Türker, Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları: 2, 2002, s. 93-178.

²⁶ Fârâbî, **Harfler Kitabı (Kitâbu'l-Hurûf)**, Çev. Ömer Türker, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları:40, Bilim ve Felsefe Serisi:18, Litera Yayıncılık, İstanbul 2015, Önsöz.

İbnü'l Mukaffa (ö. 759) ve Kindî ve diğer bazı mantıkçıların müphem bıraktıkları veya çözemedikleri mantık konuları Fârâbî tarafından son derece anlaşılır bir tarzda çözüme kavuşturulmuştur.²⁷ Fârâbî, Müslümanların ilk filozofudur. Aristoteles'ten sonra mantıkla ilgili önemli eserler yazması sebebiyle “İkinci Öğretmen” (Muallim-i Sani) lakabı ile anılmıştır.

Aristoteles'e birinci öğretmen, Fârâbî'ye ikinci öğretmen denmesinin İslâm mantık tarihinde birçok sebep gösterilmiştir. Bunlardan en fazla kabul gören şudur:

“Öğretmen” unvanı Aristoteles'e Yunanlılar tarafından verilmemiştir. Aksine bu unvanı Müslümanlar Aristoteles'e vermiştir. Bu unvanı Batı filozoflarının kullanması İslâm düşünce geleneğinin batı üzerindeki etkisini ortaya koymuştur. Fârâbî, Aristoteles'ten sonra en bilgili filozof ve “ilk öğretmen”in büyük bir şarihi olması nedeniyle “ikinci öğretmen” unvanını aldığını söylemek mümkün olmuştur.²⁸

XI. yüzyılın mantıkçılarının ilki meşşâî filozofu İbn Sînâ'dır. İbn Sînâ İslâm âlemindeki bütün mantıkçıların üstünde bir şöhrete sahipti. Hemen her ilim dalında eserler veren İbn Sînâ özellikle filozof olarak ün kazanmıştır. İbn Sînâ'nın mantık anlayışı Aristoteles'in mantık anlayışından biraz daha farklılık arz etmiştir. İbn Sînâ, Stoacı kaynaklardan bazı unsurları mantığına almıştır. Örneğin, kategorik önermelerini yüklemnin nicelleştirilmesi, şartlı önermelerin niteliği ve niceliği gibi konuları Stoa tarzda işlemiştir.²⁹ İbn Sînâ, Aristoteles'in mantığını farklı problemlere uygulamakla kalmamış, mantığı onun anlayışına karşı bir şekilde yorumlamış, hatta Stoacılarından da bazı öğeler almıştır.³⁰ İbn Sînâ ve onun mantık geleneği Aristoteles'in bir şarihi olmaktan öte yenilikler barındıran bir sistemdir. İbn Sînâ, mantık ve felsefeyle ilgili çalışmalarını Bağdat ekolünün batıcı yaklaşımlarının aksine doğucu

²⁷ Keklik, **İslâm Mantık Tarihi, Süryanilerde Mantık ve İslâm Mantıkçıları**, s. 69.

²⁸ Seyyid Hüseyin Nasr, “Fârâbî'ye Niçin “İkinci Öğretmen” adı verilmiştir?” Çev. Süleyman Tülücü, **Diyanet İlmî Dergi**, C. 29, S. 1, 1993, s. 51-56.

²⁹ Keklik, **Türk-İslâm Filozofu İbn Sînâ (980-1037) Hayatı ve Eserleri**, s. 1-54.

³⁰ Köz, **İslâm Mantık Külliyyatının Teşekkülü**, s. 91-112.

bir tarzla ifade etmiştir. Bu doğucu tarz Fârâbî ve Aristotelesci tarzından farklılık göstermiştir.³¹

İbn Sînâ mantığa dair yazmış olduğu ufak risalelerden başka mantık ile ilgili konuları *Kitâbu’ş-Şifâ* adlı eserinde ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Bundan başka “*Kitâbü’l-İşârât ve’t-Tenbîhât ve en-Necât*” adlı eserleri mantık ile ilgili konuları ihtiva eder.

XI. yüzyılın sonlarında ise, Gazzâlî en önemli mantıkçı olarak görülmüştür. Doğu ve Batı düşüncesine en az İbn Sinâ kadar tesir etmiştir. Gazzâlî hicri beşinci yüzyılda mantığı felsefenin, ilmin başlangıcı sayıp “*Mi’yârü’l-ilm*” ve “*Kitab’ul Mihakku’n-Nazar fi’l Mantık ve’l Usul*” adlı eserler yazarak mantığı İslâm düşüncesinin vazgeçilmez bir düsturu olarak yerleştirmiştir. Mantık ilmine karşı olanlara karşı mantığı savunmuştur.³² “*Mantık bilmeyenin ilmine güvenilmez.*”³³ diyerek mantığın genel kabul görmesine vesile olmuştur. Böylece Gazzâlî bu sözüyle mantığa olan olumsuz tavrı değiştirmekle yetinmemiş, mantığın öğrenilmesini zorunlu kılmıştır.³⁴ Ayrıca Gazzâlî, *el-Kıstâsü’l-Müstakîm* adlı eseri Bâtınîlerin İslâm düşüncesine aykırı olan düşüncelerini mantık ilmini kullanıp çürütmek için yazmıştır.³⁵ Mantık ilminin genel kabul görmesi mantık kitaplarının Arapça’ya çevrilmesinden yaklaşık iki yüzyıl sonra gerçekleşmiştir.

XII. yüzyıla geldiğimizde saf Aristotelesçiliği temsil eden İbn Rüşd (ö. 1198)’ü görürüz. İbn Rüşd Endülüs’te yetişmiş büyük İslâm filozofudur. Mantığa dair “*Muhtasar Mantık*”, İbranice tercümesiyle mâlumdur.³⁶ Fârâbî’nin kurduğu mantık, İbn Sinâ tarafından geliştirilmiş, İbn Rüşd’ün elinde yeniden yoğrulmuş; İslâm dünyasında birçok mantıkçı yetişmiş ve mantık eğitim-öğretiminin vazgeçilmez bir

³¹ Keklik, **Türk-İslâm Filozofu İbn Sinâ (980-1037) Hayatı ve Eserleri**, s. 1-54.

³² Köz, **İslâm Mantık Külliyyatının Teşekkülü**, s. 91-112.

³³ Gazzâlî, **el-Müstasfâ min’ilmi’l-usûl**, Bulak Baskısı, Beyrut 1368, s. 10.

³⁴ İbrahim Çapak, **Ebu Hamid el-Gazali’nin Mantık Anlayışı**, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 5.

³⁵ Gazzâlî, **el-Kıstâsü’l-Müstakîm (Dosdoğru Ölçü)**, Çev. İbrahim Çapak, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2016, s. 15.

³⁶ Keklik, **İslâm Mantık Tarihi, Süryanilerde Mantık ve İslâm Mantıkçıları**, s. 61.

parçası haline gelmiştir.³⁷ *el-Muhtasar fi'l mantık, Tefsîru Kitâbi'l-Burhân* mantık alanında yazdığı eserlerden bir kaçıdır. İbn Rüşd'ün en önemli özelliği yaptığı şerhlerle İslâm mantık anlayışını batıya aktarmasıdır.³⁸

XII. yüzyılda İbn Rüşd'ten sonra Fahreddin er-Râzî (ö. 1210), dönemin diğer mantıkçısıdır.³⁹ Fahreddin el- Râzî, Yunan mantığını İslâm âleminde artık klişe haline getirmiştir. “*Kitab'ul-Mübeyyin Fi'l-Mantık*” ve “*el-Muhassal*” ve “*Mantiku'l-Kebîr*” isimli kitapları bulunmaktadır. *Mantiku'l-Kebîr* Fahreddin er-Râzî'nin mantık alanında ele aldığı en geniş ve kapsamlı kitabıdır. Fahreddin er-Râzî; Aristoteles, Fârâbî ve İbn Sînâ gibi filozofları eserine kaynak olarak gösterip, ilim dünyasında kendi görüşlerini ortaya koymuştur.⁴⁰ Fahreddin er-Râzî, Aristoteles'in felsefesini tüm yönleriyle hazmeden ve onun kelâmî meselelerle beraber sunan çok önemli bir İslâm kelimcisi ve ayrıca O, felsefeyi kelimada kullanıp, kelama Aristoteles geleneğine göre bir yön vermiştir. Böylece İslâm dünyasında Eş'ârîliğin daha çok yayılmasına, Mâtürîdîliğin ise gerilemesine sebep olmuştur.⁴¹

XIII. yüzyılda da İslâm âleminde tanınmış mantıkçılar yetişmiştir. Nasîrüddin et- Tûsî (ö. 1274) bu mantıkçılardan biridir. “*Esâs'ul-İktibâs*” ismiyle bir mantık kitabını İbn Sînâ'ya dayandırarak meydana getirdiği görülmektedir. *Esâs'ul-İktibâs* adlı eserin dili Farsçadır. İbn Sînâ'nın *Kitâbu's-Şifâ* adlı eserinin mantık kısmıyla benzerlik göstermektedir. Fakat kitabın içeriği ve konuların tertibi İbn Sînâ'nın *el-İş'arât* eseriyle benzerlik arz etmektedir.⁴² Ayrıca Tûsî'nin “*Kitabu't-Tecrid*” ve İbn Sînâ'nın “*el-İşarat ve't- Tenbihat*” kitabına yazmış olduğu “*Şerh'ul İşarat*” adında bir mantık kitabı daha vardır.

XIII. yüzyılın diğer mantıkçıları Nasîrüddin et- Tûsî'nin talebesi Necmüddîn Alî b. Ömer el Kazv'în'i el-Kâtibî'dir. “*eş-Şemsiyye*” adlı eseri ile meşhurdur. Kâtibî,

³⁷ Durusoy, *Mantık ve Mantık Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme*, s. 14.

³⁸ Nazım Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, Araştırma Yayınları, Ankara 2015, s. 31.

³⁹ Keklik, *İslâm Mantık Tarihi, Süryanilerde Mantık ve İslâm Mantıkçıları*, s. 62.

⁴⁰ Turgut Akyüz, *Fahreddin er-Râzî'nin Mantık Görüşleri*, Ravza Yayınları, İstanbul 2018, s. 10-11.

⁴¹ İbrahim Çapak, *Fahreddin Râzî'nin İslâm Mantık Tarihindeki Önemi ve Bazı Mantık Konuları Hakkındaki Görüşleri*, Dini Araştırmalar, C.8, S. 23, s. 111-126.

⁴² Harun Kuşlu, *Nasîrüddin Tûsî'de Önergeler Mantığı*, s. 19.

mantık, felsefe, kelim, tıp, astronomi ve coğrafya gibi birçok ilim dalında eser vermiş değerli filozof ve kelimcidir. “Öz felsefe veya felsefenin özeti” anlamına gelen *Hikmetü'l-ayn* adlı eseri metafizik ve fiziğin ana konularını ele almış başarılı bir eserdir.⁴³ “*er-Risâletü's-Şemsiyye fî'l-Kavâ'idî'l-Mantıkıyye*” adlı eserini hocası olan Şemseddin Semerkandî'nin ismine atfen yazmış olduğu eserdir.⁴⁴ Kâtibî'nin “*Câmi'u'd-Dekâ'ik fî Keşfi'l-Hakâ'ik*” adlı bir mantık kitabı daha bulunmaktadır. Bu kitap, mantık ve metafiziğe dair olup mantıkla ilgili bölümü eş-Şemsiyye'den daha kapsamlıdır. “*Şerhu Keşfi'l-Esrâr 'an Gavâmizi'l-Efkâr Li'î Hûnecî*” adlı eser, Efdalüddin el-Hûnecî'ye ait mantıkla ilgili esere yapılmış hacimli bir şerhtir. *el-Münassas fî şerhi'l-Mûlahhas*, isimli eseri ise, Fahreddin er-Râzî'ye ait mantık ve felsefeyle ilgili esere yapılmış bir şerhtir.⁴⁵

XIII. yüzyılın diğer mühim mantıkçısı Ebü's-Senâ Sirâcüddîn Mahmûd b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Hâmid el-Urmevî (ö. 1283)'dir. “*Beyan'ul Hakk*”, “*Kitabu'l-Menâhic*”, “*Metaliu'l-Envâr*” ve “*Şerhu'l-İşârât ve't-tenbîhât*” isimli kitapları vardır.⁴⁶ “*Metaliu'l-Envâr*” adlı eseri en meşhurdur. Bu esere sonradan birçok şerh yazılmıştır. *Metaliu'l-Envâr*, mantık, fizik ve metafizik olmak üzere üç bölümden oluşmuştur. Ayrıca Urmevî'nin kendi kitabı olan *Kitabu'l-Menâhic'e*, *Kitabu'l-Mebâhic fî Şerhi'l-Menâhic fî İlmi'l-Mantık* adıyla şerh yazmıştır.⁴⁷

Bu dönemde ayrıca Esîrüddîn el-Mufaddal b. Ömer el-Ebherî (ö.1265), Ali b. Mahmud el- Konevî (ö.1288 civarı) ve Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî (ö. 1240) gibi önemli mantıkçılar da bulunmaktadır. İbnü'l Arabî, İslâm dünyasında felsefî tasavvufun başlıca temsilcilerindendir. O, Mısır, Yunan ve Hint kültüründen gelen kavram ve problemleri tasavvufa taşımasından dolayı İslâm

⁴³ Necmüddîn el-Kâtibî el-Kazvînî, **Hikmetü'l-Ayn (Varlık Hikmeti)**, Çev. Salih Aydın, Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı, İstanbul 2016, s.22.

⁴⁴ Köz, **İslâm Mantık Külliyyatının Teşekkülü**, s. 91-112.

⁴⁵ Hüseyin Çaldak, “Necmeddin Ali Bin Ömer el-Kâtibî el-Kazvînî: Hayatı Eserleri ve Şemsiyye'si”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 3, Sivas 1999, s. 492-497

⁴⁶ Mustafa Çağrı, “SİRÂCEDDİN el-URMEVÎ”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/siraceddin-el-urmevi> (10.10.2019).

⁴⁷ Kamil Kömürcü, “Urmevî'nin Metâli'ül- envâr ve Kitâbü'l-Mebâhic isimli eserinin bazı mantık konuları bakımında karşılaştırılması”, **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi**, C. 21, S.1, 2017, s. 465-487.

tarihinde lehinde ve aleyhinde birçok fetva verilen bir düşünürdür. *Fusûsü'l Hikem* İbnü'l Arabî'nin bütün fikirlerinin bir özeti sayılır. *Ekberîye* ise tasavvufî ve fikrî hareketini içeren eseridir.⁴⁸ *et-Tedbirâtü'l-İlâhiyye* siyasete dair bir eseri iken *Fütûhât* adlı eseri ise Müslümanın yapması gereken temel vecibelerinin anlamlarını ortaya koymaya çalışan eseridir. İç düzeni Gazzâlî'nin *İhya'sının* yenilenerek ortaya koyulmuş şekli gibidir.⁴⁹ Muhyiddîn Arabî'nin sistemli bir mantık eserine sahip olmamasına rağmen birçok eserinde mantıkla ilgili meselelere değinmiştir.

El-Ebherî'nin “*Hidâyetü'l-Hikme*”, “*İsâgûcî*”, “*Risâletü'l-Bâhire*” ve “*Keşfü'l-Hakâ'ik fî tahrîri'd-Dekâ'ik*” isimli mantık kitapları meşhurdur. Ebherî'nin eserleri incelendiğinde Meşşâi geleneğin en önemli isimlerinden biri olan İbn Sinâ'nın *el-İşârât* ve *t-Tenbihât* ve *en-Necât* isimli eserlerindeki planı örnek aldığı söylenebilir. Çünkü Ebherî, felsefe konularını ele aldığı çoğu eserinde İbn Sinâ gibi mantık, metafizik (ilahiyat) ve fizik konularına yer verir. Bununla beraber sadece mantık konularının olduğu eserleri de vardır.⁵⁰

Ebherî'nin *İsâgûcî*'si ve Semerkandî'nin *Kıstas*'ı tertip ve anlatım yönünden orijinaldir. Her ikisi üzerine birçok şerh ve haşiye yazılmıştır. Bu eserlerde ilk dönem eserlerde gördüğümüz mantık konularının dokuz bölüm veya dokuz kitap halinde ele alınıp incelenmesi gibi bir tertip söz konusu değildir. Mantık ilmini, “Tasavvurât ve Tasdîkât” diye ikiye ayırıp, bu konuları da kendi içinde alt başlıklar halinde işlemiştir.⁵¹ Bu ayırım ilk defa Fârâbî'nin *Burhan* adlı eserinde geçmesine rağmen sistematikliğini tamamen oturtan İbn Sînâ olmuştur.

Şemsüddîn Muhammed b. Eşref es-Semerkandî (ö. 1303) “*Kıstâsu'l-efkâr fî Tahkîki'l-esrâr*” isimli mantık kitabını yazmıştır. Semerkandî'nin bu eseri çok

⁴⁸ Mahmut Kaya, “İbnü'l-Arabî, Muhyiddin”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-arabi-muhyiddin#3-islam-dusuncesindeki-yeri> (11.02.2019).

⁴⁹ Fransız Rosenthal, “Felsefe ve Tasavvuf Arasında İbn Arabî”, Çev. Ercan Alkan, **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, 24, (2009/2), s.113-149.

⁵⁰ Kamil Kömürcü, **Esîruddîn el- Ebherî'nin Mantık Tarihindeki Yeri**, Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyum Bildirileri kitabı içinde, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2014, s.150-164.

⁵¹ İsmail Kız, “Modern Türk Düşüncesinde Mantık Çalışmaları”, **AÜİFD**, C XLIII, 2002, S 1, s. 135-169.

okunmuştur. Ayrıca kendisi yazdığı bu eseri “*Şerhu’l Kıstâs*” adıyla oldukça geniş bir şekilde ele alarak şerh etmiştir. Özellikle kip konusu bu eserinde detaylı olarak incelemiştir.⁵² Semerkandî’nin kıstası öğretim maksadı ile yazılmış olmasına rağmen mantığa yeni başlayanlara temel bilgileri veren bir eser olmaktan ziyade seviyesi ileri olanlara da hitap etmiştir.⁵³

XIV. yüzyıl mantıkçılarının en önemli özelliği kelamcı olmalarıdır. Bu dönemdeki mantıkçılara “Kelamcı Mantıkçılar” demek pek yanlış olmaz. Çünkü bunlar yazdıkları kitapların bir kısmını mantığa bir kısmını da kelama ayırmışlardır.

Bunlardan biri olan Kâdî Adûdüddîn Abdurrahman b. Ahmed el-Îcî (ö. 1355)’dir. el-Îcî yazmış olduğu “*el-Mevâkıf*” isimli eserin ilk kısmını mantık konularına ayırmıştır. Bu esere başta öğrencileri olmak üzere birçok âlim şerh yazmıştır.⁵⁴

Bu dönemin diğer bir mantıkçısı Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed er-Râzî et-Tahtânî’dir. Kutbüddin Râzî’nin özellikle mezhebi hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Şîî kaynaklarda Kutbüddin Râzî’nin Şîî olduğu, Sunnî kaynaklar da ise Sunnî olduğu ileri sürülmüştür.⁵⁵ er-*Risâletü’l-ma’ûle fi’t-Tasavvur ve’t-Tasdik* adlı eseri tasavvur ve tasdik üzerine yazılmış kısa ama mantık ilmi bakımında önemli bir eserdir. “*Risâle fi’l Külliyyat*” eseri ise tümellerle alakalı olup, beş kaide ve sonuçtan oluşmuştur. *Tahriru’l-Kavâidi’l-mantikiyye* adlı eseri Necmüddîn Ömer b. Ali Kazvinî Kâtibî’nin *şemsiyesine* yazılmış bir şerhtir.⁵⁶ *Tahkîku’l-mahsûrât* isimli eserde “bütün, hiçbir, bir, bazı” gibi ifadeler içeren önermeler incelenmiştir. *Levâmi’u’l-esrâr şerhu Metâli’i’l-envâr* Sirâceddin el-Urmevî’nin kitabının bir şerhidir. Kutbüddin er-Râzî, *el-Muhâkemât beyne şerhâyi’l-İşârât ve’t-tenbîhât* isimli eserini önce Fahreddin er-

⁵² Şemsüddîn es-Semerkandî, **Kıstâsu’l-efkâr**, Çev. Necmettin Pehlivan, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları:34, İstanbul 2014, s.33

⁵³ Abdulkuddûs Bingöl, **Osmanlı Dünyasında Mantık Bilimi ve Eğitimi**, Milletlerarası Kongresi Tebliğleri, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırmaları Merkezi, 2001, s. 63-74.

⁵⁴ Tahsin Görgün, “Îcî, Adudüddin”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ici-adududdin> (10.10.2019).

⁵⁵ Necmi Derin, **Kutbeddin Râzî’nin Hayatı, Eserleri ve Felsefi Görüşleri**, (Doktora Tezi), Ankara 2008, s.3.

⁵⁶ Derin, **Kutbeddin Râzî’nin Hayatı, Eserleri ve Felsefi Görüşleri**, s.21-25.

Râzî'nin İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-tenbîhât*'ı için yazdığı şerh üzerine hâşiye olarak kaleme almayı düşünürken hocası Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin yönlendirmesiyle bu şerh ile Nasîrüddîn-i Tûsî'nin şerhi arasında bir değerlendirmeye dönüştürmüştür.⁵⁷

Bu dönemin Türk mantıkçılarından olan Şemseddîn Molla Fenârî (ö. 1430) Bursa'da yaşamış ve tahsilini de Mısır'da yapmış bir âlimdir. "*Risâle-i Es'iriyye*" (Ebherî'nin eserine yazdığı şerh) yüzyıllarca medreselerde okutulmuştur.

Bu dönemin önemli mantıkçılarından Sa'düddîn et-Teftâzânî, belegat, edebiyat, fıkıh usûlü gibi birçok alanda da eser yazmıştır. "*Şerhu'r-risâleti's-şemsiyye*", Kâtibî'nin *şemsiyye'si* olarak bilinen esere şerh olarak yazmıştır.⁵⁸ "*Cilâ'ü'l-Mantık*" isimli eseriyle mantıkta yeni bir ekol meydana getirmiştir.⁵⁹ Bu eserin dışında "*Tehzîbü'l-Mantık ve'l-Kelâm*" adlı kelim ve mantığa dair bir kitap daha yazmıştır. Teftâzânî ve Cürçânî arasındaki tartışmalar çok dikkat çekmiştir. Akli ve felsefi ilimlerde zamanın en büyük âlimi Timur'un meclisinde önemli bir yere sahipti. Cürçânî kendisinden yaşlı olan Teftâzânî ile birçok tartışmaya girmiştir. Bu tartışmalarda Cürçânî'nin galip geldiği söylenir. İlim adamlarının bir kısmı et-Teftâzânî taraftarı bir kısmı da Cürçânî taraftarı diye ikiye ayrılmıştır.⁶⁰

Bu asrın çok önemli isimlerinden bir diğeri de Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî el-Hanefî'dir. Türk olan bu mantıkçı kudretli eserleriyle zamanımıza kadar altı asır boyunca Şark-İslâm dünyasında bulunan medreselerin en büyük üstatlarından biri sayılmıştır. Daha Mısır'da öğrenciyken "*Şerhu'l-Metâli 'i'l-Envâr*"a kıymetli bir hâşiye yazdı ki, bu hâşiye genç yaşta ona şöhret kazandırmıştır. İlim otoriteleri Sa'düddîn et-Teftâzânî'yi mütekaddimîn son âlimi, el-Cürçânî'yi de Müteahhirîn ilk âlimi saymışlardır.⁶¹ Cürçânî'nin *Hâşiye 'alâ Şerhi Hikmeti'l-'ayn*, eseri Ali b. Ömer el-Kâtibî'nin eserine Muhammed b.

⁵⁷ Hüseyin Sarıoğlu, "RÂZÎ, Kutbüddîn", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/razi-kutbuddin> (12.02.2019).

⁵⁸ H. Murat Kumbasar, "Teftâzânî'nin Eserleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 25, Erzurum 2006, s. 149-164.

⁵⁹ Keklik, *İslâm Mantık Tarihi, Süryanilerde Mantık ve İslâm Mantıkçıları*, s. 67.

⁶⁰ Köz, *İslâm Mantık Külliyyatının Teşekkülü*, s. 91-112.

⁶¹ Köz, *İslâm Mantık Külliyyatının Teşekkülü*, s. 91-112.

Mübârekşah tarafından yapılan şerhin haşiyesidir. *Hâşiye 'alâ Şerhi Hidâyeti'l-hikme* isimli eseri Esîrüddin el-Ebherî'ye ait kitaba Muhammed b. Mübârekşah'ın yaptığı şerhin haşiyesidir. *Risâle fi'l-mantık* isimli eseri ise aslı Farsça olarak yazılmış daha sonra bu eser Arapça'ya çevirmiştir.⁶²

XV. ve XVI. yüzyıllarda İslâm dünyasında mantık çalışmaları eski hareketliliğini kaybetmiştir. Bu asırlarda mantık sahasında bir takım şerh ve haşiyeler yazılmasından ileri gidilememiştir. Ardurrahman el Ahdarî (ö. 1575/76)'nin 1533 yılında yazdığı “es-Süllemü'l-Münevrak” isimli manzum tarzı eseri bu dönemin klasikleşmiş bir eseri olmuştur.⁶³

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ise mantık çalışmalarında gerileme hali devam etmiştir. Mantık adına yapılan şerh ve haşiyeler, bu ilmin esas gayesinden uzaklaştığını göstermiştir. Bu gerileme dönemlerinde en önemli Osmanlı mantıkçılarından bazıları Hocazâde Muslihuddin Efendi (ö. 1488), Yanyalı Esad Efendi (ö. 1731) ve İsmail Gelenbevî olmuştur. Bunların içinden asrının en büyük mantıkçısı Gelenbevî olarak kabul edilmiştir. Gelenbevî mantık, matematik ve kelam ilmindeki eserleriyle XVIII. yüzyılda Osmanlı kültürünü bize aktaran tek alimdir ve Müteahhirinin en faziletlisi sayılmıştır. Gelenbevî'nin en önemli eserlerinden bazıları şunlardır: “*Risâletü'l-âdâp*”, “*Hâşiye 'alâ Tehzîbi'l-mantık ve'l-kelâm*”, “*el-Burhân*”dır. Gelenbevî'nin bu eseri XVIII. yüzyılda mantık alanında telif edilen hemen hemen tek eser olmuştur.⁶⁴

Çalıştığımız eserin yazarı olan Molla Muhammed Bakır 20. yy yaşamış bir âlimdir. Molla Muhammed Bakır ve Teftâzânî arasında yaklaşık altı asır fark vardır. Molla Muhammed Bakır, Teftâzânî ile zaman bakımından farklı çağlarda yaşamasına rağmen onun *Tehzîbü'l-Mantık ve'l-Kelâm* eserini şerh etmiş, farklı çağlarda yaşamanın vermiş olduğu ilmi farklılığını eserine yansıtmıştır.

⁶² Sadreddin Gümüş, "Cürcânî, Seyyid Şerîf", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/curcani-seyyid-serif> (12.02.2019).

⁶³ M. Naci Bolay, "AHDARÎ", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahdari> (10.10.2019).

⁶⁴ Köz, **İslâm Mantık Külliyyatının Teşekkülü**, s. 91-112.

Teftâzânî 14. yy yaşamış İslâm mantık tarihinde büyük öneme sahip kelamcı mantıkçılardandır. Teftâzânî'nin *Tehzîbü'l-Mantık ve'l-Kelâm* adlı eserine günümüze kadar birçok şerh ve haşiyeler yazılmıştır. Bunlardan birkaçı, Molla Muhyiddîn Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyeci (ö.1474)'nin “*Şerhu Tehzîbi'l-mantık*”ı, Celaleddin Muhammed b. Es'ad es-Siddîkî ed-Devvânî (ö.1501)'nin “*Şerhu Tehzîbi'l-mantık ve'l-keâm*”ı, İsamüddin İbrahim b. Muhammed b. Arabşah el-İsferâyînî (ö.1537)'nin “*Şerhu Tehzîbi'l-mantık*”ı, Mirzacan eş-Şîrâzî (ö.1530)'nın “*Hâşiyetü Tehzîbü'l-Mantık ve'l-Kelâm*”, İsmail b. Mustafa b. Mahmud el-Gelenbevî (ö. 1736)'nin “*Hâşîye alâ Tehzîbü'l-Mantık ve'l-Kelâm*”ı sayılabilir.

Teftâzânî İslâm mantık tarihinde dönüm noktası olduğu için bizde çalışmamızda İslâm mantıkçıları ve bu mantıkçıların mantık alanında vermiş oldukları hizmetlere kısaca değindik. Bundan sonra müellifimiz olan Molla Muhammed Bakır'ın hayatına kısaca değineceğiz.

1.2. MOLLA MUHAMMED BAKIR'IN HAYATI

Asıl adı Muhammed Bakır b. eş-Şeyh Hüseyin Han'dır. Lakabı Ağa Gevere (Aşiretin Şeyhi)'dir, O münevvecher Han b. Hüseyin Han b. Hüsrev Han b. Muhammed Han b. Münevvecher Han'ın oğludur. Meşhur Erdellanîli Han Ahmed Han'ın torunlarından. Hicri 18 Şevval 1316 miladi 1897 yılında Gahvarut bölgesinde Nizar Köyünde doğmuştur.⁶⁵ Nizar Köyü İran'da Kamyaran Şehrine bağlıdır. Bu köy önceden Merivan şehrine bağlıydı. Günümüzde köyün nüfusu 400 kişiye yakındır ve yaklaşık olarak 80 haneden oluşmaktadır. Molla Muhammed Bakır sekizinci kuşaktan Ahmet Han soyundandır ve Ürdulan kabilesindendir.⁶⁶

Muhammed Bakır annesini daha 4 yaşında iken kaybettiği için onun bakımı ve eğitimiyle babası ilgilenmiştir. Babası ona kardeşleri olan Muhammed Sait ve

⁶⁵ Molla Muhammed Bakır, **Hakikatü'l-beşer**, thk. Mes'ud Muhammed Ali Farac, el-Merkezü es-sakafıyyu pir Ömer, 1 bsk. S. 30-31.

⁶⁶ Molla Muhammed Bakır Kürdistanî, **el-Mantık'ul-mehdevî**, İntişaratu-u Kurdistân Yayınevi, 1. Baskı, İran 1383, s. 7-8.

Muhammed Hasan'dan daha çok önem vermiştir. Babası 28 yaşında iken vefat etmiştir. Böylece 12 yaşında hem yetim hem de öksüz kalmıştır.⁶⁷

Eğitimine devam etmek üzere Senendeç'de bulunan Farukî Medresesine geçmiştir.⁶⁸ Burada bir süre sonra ilim hayatına ara vermiştir. Eğitimine ara verdiği 3 yıllık dönemden sonra ilim hayatına 1915 (h. 1333) yılının sonlarına doğru yeniden başlamıştır. Müellif, daha önce okuduğu kitapları daha da dikkatli ele alarak tekrar okumaya başlamıştır. Bu dönemde Molla Muhammed Bakır gece gündüz tüm vaktini, bütün emek ve çabasını ilim tahsiline vermiştir. Öyle bir çaba sarf etmiştir ki birkaç ay gibi kısa bir sürede; Zencânî (ö.1262?)'nin *et-Tasrîf'i*, Molla Ali'nin *et-Tasrîf'i*, Sadullah (ö.?)'in *Avâmil*'ini, Birgevî (ö.1573)'nin *el-İzhâr*'ını okutacak seviyeye gelmiştir. Kendisinin ifadesine göre bu kitapların tamamını haşiyeleriyle birlikte derinlemesine ezberlemiştir.⁶⁹

Bundan sonra O, Beytûşî (ö. 1796)'nin *Kıfayeti*; Tefâtânî'nin *Muhtasarı* ve Fenârî (ö.1431)'nin kitapları ile meşgul olmuştur. Kafiye üzerine şerh, tasrif üzerine haşiye yazdığı gibi başka kitaplar üzerinde de çalışmalar yapmıştır. Aruz ilmine dair *Riyâsul Lugât*'ı, Gelenbevî (ö. 1791)'ye ait *Adap* adlı eseri, Molla Abdurrahman el-Bincuyuni (ö. 1901)'nin *Haşiyesini* ve *Teşrihu'l-Eflâk*'ı Molla Esadburiderî'nin yanında okumuştur.⁷⁰

1917 (h.1335) yılında Çur Köyüne geçmiş, Hacı Seyyid Muhammed İbn Çûrî (ö.?)'nin yanında *Lübbül Usûl* ve *Tehzibü'l-Kelam*'ı okumuştur. Hocası vefat ettikten sonra Çur köyünde üç yıl kalıp, İbn Hacer el-Heytemî (ö.1567)'nin *Tühfetü'l-Muhtâc*, *Fetâvâ Kübra* eserlerini, Remlî (ö. 1550)'nin *Fetâvâ* eserini, Zekerîyyâ el-Ensârî (ö.1520)'nin *Şerhi Menheci't-tullâb* adlı eserini mutaala etmiştir. Daha sonra Senendeç'e geçip, Allame Nudeşî'nin torunu olan Molla Muhammed (ö.?)'in yanında Devvânî (ö. 1502)'nin *Şerhi't-Tecrîd*'i haşiyeleri ile beraber okumuştur. Cürçânî (ö. 1413)'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* eserini de Allame Eddeşî (ö.?)'nin yanında okumuştur. Bu

⁶⁷ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s.7-8.

⁶⁸ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s.8-9.

⁶⁹ Molla Muhammed Bakır, *Hakikatü'l-beşer*, s. 34-40.

⁷⁰ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 8-9.

iki âlimden ve Merhum Molla Muhammed Reşid Beğden (Nerivani) (ö.?) ders vermek ve mezhep içinde tercih ile fetva vermek konularında 1919 (h. 1337) senesinde ilmi icazet almıştır.⁷¹

Bakır ilk defa Çur Köyünde 1921 (h. 1339) yılında Kesnızan Sekaz kabilesinin ileri gelenlerinden Seyyid Saidin kızı Seyyide Hatice ile evlenmiştir. Hanımı 1932 (h.1350) yılında geride üç evlat bırakarak vefat etmiştir.⁷²

Bakır, icazet aldıktan sonra Çur köyünde müderris olarak dört yıl görev yapmış, daha sonra 1924 (h.1342) senesinde Balek köyüne gitmiştir. Bu köyde hem imamlık yapmış hem de müderris olarak dersler vermiştir. Namı yayılmış ve etrafında zeki öğrenciler toplanmıştır. Bu öğrencilere ders vermeye devam etmiştir.⁷³

Bakır, bu sürede nahiv ve sarfta pek çok mesele öğrendiğini belirtmiştir. Bir sene boyunca Arap edebiyatı okuduktan sonra, mantık, edep, astro fizik, hikmet, fıkıh, usul, matematik ilimleri üzerine toplam sekiz sene çalışmıştır.⁷⁴

Bakır; ahlakı, tevazusu, insanlarla olan muhabbeti sayesinde bölgede saygınlık ve vakar kazanmıştır. O, çeşitli ilimlerde pek çok risale ve çeşitli kitaplar telif ederek arkasında büyük bir ilmi miras bırakmıştır. Molla Muhammed Bakır'ın yazdığı risaleler 300'e yaklaşmıştır. Ancak hepsi günümüze kadar ulaşmamıştır. Bunlardan sadece 61 tanesi kitap haline getirilmiştir. Bu eserler dahi onun ilmi birikiminin ve kültür zenginliğini ortaya koymuştur.⁷⁵

İlim, amel ve ibadetle geçen bir ömürden sonra 6 Ocak 1972 (h.19 Zilkade 1391) yılında 75 yaşında iken Balek köyünde vefat etmiştir. Cenazesi Balek köyünde

⁷¹ Molla Muhammed Bakır, **Teb'yînü'l-merâm şerhu ehâdîsi's-seyyîdi'l-Enam**, (Sahihi Buhari'nin başından 318 hadisine kadar ele alınan kitabı), İran, s. 5.

⁷² Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s.11.

⁷³ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 10.

⁷⁴ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 9-10.

⁷⁵ Molla Muhammed Bakır, **Hakikatü'l-beşer**, s. 40.

kalabalık bir topluluk tarafından Pîr Muhammed mezarlığında dostu olan Balek Halifesi olarak bilinen Halife Ahmet'in yanına defnedilmiştir.⁷⁶

1.2.1. Molla Muhammed Bakır'ın Eserleri:

Balek köyünde yaşayan Hevanililer Bakır'ın hizmetine girdiler. Üstad, ilmi ve irşadı ile insanlara hizmet etmeye devam etmiştir. O, yaşamını ihlas ile İslam'ın hizmetine, tedrise, dini talep edenleri irşad etmeye ve ilime vakfetmiştir. İnsanlara dersler vermiş, vaaz etmiş, fetvalar vermiş, ilimleri araştırmış, ilimleri belirli seviyelere çıkarmış, nahiv, sarf, aruz, tarif, belegat, fıkıh, Kürt, Fars, Arap edebiyatı, kelam, mantık, fetava, tevhid, sıfat, adap, nucûm, matematik, tefsir, usul, akaid ilimlerinde kitap ve risale ve haşiyeler telif etmiştir.⁷⁷

Bunun yanında ulaşamadığımız Kuran ayetleri ve hadislerin tefsiri, Arapça, Farsça ve Kürtçe olmak üzere fıkıh ve kelam hakkında birçok risaleleri olduğu söylenmektedir.⁷⁸

Bakır, toplam 55 yıl (Çur'da 6 yıl ve Balek'te 49 yıl) boyunca 300'den fazla kitap yazmıştır. O günümüz ilimleri yanında klasik ilimlerde uğraşmıştır.⁷⁹ Marivan Balek köyünde, 300 öğrenciye, 55 yıl boyunca, felsefe, teoloji, astronomi, hukuk, yorum ve mantık ilmini öğretmiştir. Bakır'ın eserleri Bağdat Üniversitesi'nde "Dini Hukukta Farklılığın Kökeni" başlıklı doktora derslerinde ve İran Üniversitelerinde Hukuk, İslam Hukuku ve Diğer Alanlarda Yüksek Lisans Derslerinde okutulmaktadır.⁸⁰

Molla Muhammed Bakır'ın ulaşabildiğimiz bazı eserleri şunlardır;

1. *el-Etfâlû'l-ilâhîyye şerhu Düreri'l-celâlîyye*

⁷⁶ Molla Muhammed Bakır, **Hakikatü'l-beşer**, s. 65.

⁷⁷ Molla Muhammed Bakır Kürdistanî, **Ta'dîlu Şerî'at ve Tarikat**, Kürdistan Yayınları, Senendeç 1384, s. Önsöz.

⁷⁸ Ahmed Ahmedyan, **Alleme Molla Muhammed Bakır Balekî'nin Biyografisi**, 13.03.1393, <http://eslahe.com>, 02.01.2019.

⁷⁹ Molla Muhammed Bakır, **Haşiyetü'l-Allâme el-Balek'i alâ tefsiri'l Beyzavî**, s. 1-10.

⁸⁰ Ahmed Ahmedyan, **Alleme Molla Muhammed Bakır Balekî'nin Biyografisi**, 13.03.1393, <http://eslahe.com>, 02.01.2019.

2. *Mahmûdiyye*
3. *Ta 'dîlu şeri'at ve tarikat*
4. *Hakikatü'l-beşer*
5. *Manzûme der 'ilmi ferâiz*
6. *Risâle der 'ilmi beyân*
7. *Tahrîrû'l-makâsîd*
8. *Risâle fî'l-'akâid*
9. *Armağân-ı civânân*
10. *Mukaddimetü'l-mantık⁸¹*
11. *Şerhu Kasîdeti Bürdîyye*
12. *Ta 'likât ber Suyûtî*
13. *Ta 'likât ber Tefsir Beydâvî*
14. *Havâşî ber Câmî*
15. *Ta 'likat ber Şerhi 'Akâidi 'Adudîyye*
16. *Ta 'likât ber Şerhi 'Akâidi Neseîyye*
17. *Şerhu erkân Tarîkat-ı Nakşibendîyye*
18. *Eş-Şehebu's-sâkibe fî reddi'l-Mübtedi'atî'l-Kâzibe*
19. *Fennü'l-Vad'*
20. *Şerhu kitâbi'l-Îmâmi'r-Rabbânî fî Mabhasi'l-Kadâi ve'l-Kader*
21. *Dîvân eş'ar*
22. *Risâle der Aksâm-ı idrâk*
23. *Tebyînü'l-merâm şerhu ehâdîsi's-seyyîdi'l-Enâm*
24. *el-Mantık'ul-mehdevî*

el-Mantık'ul-mehdevî isimli eser Bakır'ın Teftâzânî'nin *Tehzîbü'l-mantık* eserine yazmış olduğu bir şerhtir. Eser İntişarat-u Kurdistân Yayınevi tarafından İran'da 1963 (h. 1383) yılında 135 sayfa olarak basılmıştır. Bakır kitabın giriş kısmında mantığa olan ihtiyaca değindikten sonra mantığı tasavvurat ve tasdikât diye iki başlık altında işlemiştir. Yazar kitapta tasavvurat bölümünü tasdikât bölümünden

⁸¹ Yapılan tüm araştırmalara rağmen bu esere ulaşma imkânını bulamadık.

daha kısa bir şekilde ele almıştır. Bakır konuların tanımını yapıp örnekler vererek kapalı olan cümleleri açıklama yoluna gitmiştir.

Bundan sonra tezimizin ana konusu olan Molla Muhammed Bakır Kürdistânî'nin önerme anlayışını ele alacağız. Molla Muhammed Bakır'ın, Teftâzânî'nin *Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm* adlı kitabına yapmış olduğu ve *el-Mantık'ul-mehdevî* olarak isimlendirdiği şerhi esas alarak, Kâtibî, Kutbüddin Râzî ve Cürcânî gibi ulemanın konu ile ilgili görüşlerini inceleyeceğiz ve var olan görüş birliği ve/veya görüş farklılıklarını bulmaya çalışacağız. Önermeler konusuna girmeden önce mantık ilmiyle ilgili kısa bir açıklama yapacağız.

Mantık hataya düşmenin mümkün olduğu bütün hususlarda düşünce kuvvetini doğru yöne sevkeden şeylerle ilgili bir sanattır. Akılla çıkarılmaktan ibaret olan bütün konularda hatadan koruyacak her şeyi öğreten bir sanattır.⁸² Fârâbî'ye göre bu sanat “nutk”tan türetilmiştir. Bu söz üç şeyi gösterir. Onun ilk delalet ettiği şey insanın akledilirleri kavramasını, ilim ve sanat sahibi olmasını, güzel ve çirkin davranışlar arasında ayırım yapmasını sağlayan güçtür. İkincisi anlama sonucunda insan zihninde ortaya çıkan kavramlardır. Ona da iç konuşma adı verilir. Üçüncüsü içte bulunan şeyin dil ile ifadesidir ki, ona da dış konuşma adı verilir.⁸³ şeklinde açıklamıştır.

İbn Sînâ ise *Burhân* isimli kitabında “Düşünceyle kazanılan bilgi ile düşünsel bir çaba olmadan ortaya çıkan bilgi, birincisine tasdik, ikincisine tasavvur denir.”⁸⁴ şeklinde açıklama yapmıştır. Bilinen bilgilerin tasavvur veya tasdik olarak tanımlanmasının yanında bilinmeyen veya bilinmesi talep edilen bilgiler de tasavvur ve tasdik olarak kabul edilir.⁸⁵

⁸² Mübahat Türker Küyel, *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı:31, Fârâbî Külliyyatı-Sayı:1, Ankara 1990, s. 27.

⁸³ Hüseyin Sarioğlu, *Mantığa Başlangıç Risâleleri Fârâbî*, Türk-İslâm Bilim Kültür Mirası Dizisi:10, Tüba Yayınları, Ankara 2017, s. 42

⁸⁴ İbn Sînâ, *İkinci Analitikler, Burhan*, Çev. Ömer Türker, Litera Yayınları, İstanbul 2006, s.1.

⁸⁵ Necmi Derin, “Önermedeki Zât-Unvân (Vasıf) Ayırımının Bilgi Açısından Önemi”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 29 (2013), s.99-114.

İbn Sînâ'ya göre bir şey iki yönden bilinir. Birincisi sadece tasavvur edilmesidir. Öyle ki o şeyin ismi telaffuz edildiğinde onun anlamı zihinde canlanır. İkincisi ise tasavvurla beraber bir tasdikın bulunmasıdır. Aynı zamanda bir şeyin bilinmemesi de iki yöndendir. Birincisi tasavvur, ikincisi tasdiktir. Dolayısıyla bunlardan her birinin bilinmesi sadece kazanım iledir. Bunların her birinin kazanılması ise bir bilinen ve o bilinene ait bir özellik ve sıfatla olmaktadır. Bu özellik ve sıfat sayesinde, özellik ve sıfatın bilgisinden bilinmeyenın bilgisine ulaşmaktadır.⁸⁶ Düşünen bir canlı olan insan, herhangi bir bilinmeyenle (meçhul) karşılaştığında zihinsel olarak bu iki temel hareketi gerçekleştirir. Yani ilkin varolan kategorilerden (ma'kulat) kendisinin sahip olduğu bilinenlere (malumat) giderek, söz konusu bilinmeyi bilinene dönüştürmek için uygun olanları toplar, daha sonra ise bilinmeye dönerek onu bilinene dönüştürmek için toplamış olduğu bilinenleri uygun bir dizilim ile sıralayarak kendisi ile ilgili bilgi edinir.

Klasik mantıkta tasavvurlarda gerçekleşen düşünsel harekete muarrif, tarif veya kavı-i şarih adları verilmektedir. Buna mukabil tasdikatlarda gerçekleştirilen düşünsel hareket ise kanıt (hüccet veya delil) veya kanıtlama (istidlal) terimleri ile adlandırılmaktadır.⁸⁷

Bu tasdik ya “kesin bilgi veren” bir tasdiktir ya da “kesin bilgiye yakın” bir tasdiktir.⁸⁸ Muhammed Bakır, tasdikâtı; “Delilin ve kıyasın bir parçası olandır. Delilin kendisine tasdikâtın mekâsıdı denilir. Tasdikâtın mebâdisi ise önermelerdir.”⁸⁹ şeklinde tanımlamaktadır.

Mantık ilmi ile ilgili kısa bir açıklama yaptıktan sonra çalışmamızda Molla Muhammed Bakır'ın *el-Mantık'ul-mehdevî* isimli eserindeki önerme anlayışını ele alacağız.

⁸⁶ İbn Sînâ, **Mantiğa Giriş**, Çev. Ömer Türker, Litera Yayınları, İstanbul 2013, s.10-11.

⁸⁷ İbn Sînâ, **Mantiğa Giriş**, s.11.

⁸⁸ Mübahat Türker Küyel, **Fârâbî'nin “Şerâ'it ul- Yakîn”i**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayınevi, S. 32 Fârâbî Külliyyatı Sayı:2, Ankara 1990, s.32

⁸⁹ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 47.

İKİNCİ BÖLÜM

YÜKLEMLİ ÖNERMELER

2.1. ÖNERME

Önerme konusu, mantık ilminin temel konularından biridir. Mantıkta kesin bilgiyi elde etmek için kullanılan kıyas önermeler üzerine inşa edilmiştir. Herhangi bir akıl yürütmede açık ya da gizli önermelerden faydalanmak zorundayız, yoksa sonuca varmak mümkün değildir. Bundan dolayı önerme konusu bütün mantıkçılar tarafından önemsenmiş ve mantık kitaplarının “tasdikât” bölümünün ana konularından biri olmuştur.⁹⁰

Molla Muhammed Bakır *el-Mantık’ul-mehdevî* kitabının ikinci bölümünü tasdikât konusuna ayırmıştır. Konuya tasdikâtın başlangıç/mebâdî ve amaç/makasîd olarak ikiye ayırmıştır. Tasdikâtların mebâdîsi olarak önermeleri ele alır, mâkâsîdın ise kıyas olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla da önermeler ve onlarla ilgili yargılar, tasdikâtların temelini oluşturmuştur.⁹¹

Önerme iki ya da ikiden fazla terimle yapılmış sözdür.⁹² Önerme “bir hükmün dil ile ifadesidir” hüküm ise en az iki terim arasında ilişki kurarak, bir terimi bir diğeri ile doğrulamak veya reddetmektir.⁹³

⁹⁰ İbrahim Çapak, “Ebi Salt Dâni ve İbn Tumlus’un Önerme Anlayışları”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 13-2006, s. 177-195.

⁹¹ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık’ul-mehdevî*, s. 47

⁹² Öner, **Klasik Mantık**, s.63

⁹³ Hasırcı, **Klasik Mantık El Kitabı**, s. 83. İbrahim Emiroğlu, **Klasik Mantığa Giriş**, Elis Yayınları, Ankara, 2014, s.101.

Aristoteles, *Organon*'un II. kitabını önermelere ayırmaktadır. Aristoteles, önerme konusuna “İlkin ismin ve fiilin sonra inkâr ve tasdik, önerme ve sözün ne olduğunu ortaya koymak gerekir,”⁹⁴ şeklinde giriş yapmaktadır.

Fârâbî önermeyi, tek başına bir ismin ya da fiilin tasavvuru henüz var olma veya var olmama iddiası taşımıyor ise “oldu” – “olur” ya da “dır” – “değildir” ifadeleri tek başına bir şeyi ifade etmez. Ancak bunlar bir bileşimle beraber olduğu zaman doğru ya da yanlış olması kesin olan bir söz haline gelir,”⁹⁵ şeklinde tanımlamaktadır. İbn Sînâ, sözü söyleyen için o, “sözünde doğrudur” veya “sözünde yanlıştır”⁹⁶ şeklinde önermeyi tanımlamaktadır. Gazzâlî ise bir önermenin ortaya çıkabilmesi için tekillerin birbirine olumlu ve olumsuz bir şekilde nisbet edilmeleri gerektiğini söyleyerek her cümlenin önerme olmadığını ancak yargı bildiren haberi cümlelerin önerme olabileceğini ifade etmektedir.⁹⁷

“Teftâzânî ise önermeyi doğruluk ve yanlışlık olasılığı olan kavildir,”⁹⁸ şeklinde tanımlamaktadır. Molla Muhammed Bakır, ana metin sahibi Teftâzânî’yi takip ederek önermeyi şöyle tanımlar: “Önerme ister anlamsal olsun ister sözlü olsun, doğru veya yanlış olma ihtimali olan bileşik (murekkep) sözden (kavil) ibarettir. Burada söz (kavil), gerçeğe veya açıklanana bakılmaksızın özü itibarıyla ele alınır.”⁹⁹

İster olumlu olsun ister olumsuz olsun bütün yüklemler, birinci ögesine konu (mahkûm-u aleyh), ikinci ögesine yüklem (mahkûm-u bih) ve bu ikisi arasında bir bağ kuran bağlantıya yani; haberin tam nisbetinin beyanına delalet eden ögesine, bağ (rabıt) ismi verilir.¹⁰⁰

İbn Sînâ önermeleri; bağ alıp almama durumuna göre ikili ve üçlü önerme diye ayırır. İkili önerme olarak nitelendirdiği önermelerde bağın gizlenmiş olduğunu, üçlü

⁹⁴ Aristo, **Organon II**, Çev. Hamdi Rakıp Atademir, MEB Yayınları, s. 5-6.

⁹⁵ Ferruh Özpilavcı, **Fârâbî’nin Önerme Anlayışı**, Litera Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 174.

⁹⁶ İbn Sînâ, **el-İşaret ve’t-tembihat**, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2013, s.21.

⁹⁷ İbrahim Çapak, **Gazali’ye Göre Öncüllerin Yapısı**, Felsefe Dünyası, 2003/2, S. 38, s. 149-160.

⁹⁸ Sa’düddîn Teftâzânî, **Tehzîbü’l-mantık ve’l-keîâm**, Muh. Abdulkadir Maruf el Kurdî es Senendecî, Saadet Matbası, Mısır 1912, s. 7, Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık’ul-mehdevî**, s. 47.

⁹⁹ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık’ul-mehdevî**, s. 48.

¹⁰⁰ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık’ul-mehdevî**, s. 49-50.

önerme olarak nitelendirdiği önermede ise bağın açıkça yazıldığını ifade eder.¹⁰¹ İbn Sînâ yüklemi, belirli bir konuya bağlayan ve ona işaret eden bir şeye ihtiyaç duyduğunu belirtir. Ona göre Arap dili bu bağdan isme benzer bir edattan yoksun değildir, kelimeye benzer bir edattan yoksundur. Araplar “Zeydun hüve hayyun” (Zeyd -o- canlıdır) dediklerinde bu cümledeki “hüve” (o) Zeyd’e işaret eder ve Zeyd’i yalnızca işaret edilen bir şey olarak içerir. Fakat Araplar “Zeydun kâne hayyen” (Zeyd canlıdır) söylediklerinde “kâne”de Zeyd’in belirlenmesine herhangi bir delalet bulunmamaktadır. Bu sebeple Arap bilginleri burada bir gizleme bulunduğunu ve anlamının “kâne hüve hayyen” (o canlıdır) demek olduğunu söyleyerek,¹⁰² konuya açıklık getirir.

Kâtibî ise, yüklemli önermeler konusunun başlangıcında, her yüklemli önermenin konu, yüklem ve ikisi arasındaki nisbete delalet eden ve bağ olarak adlandırılan üç parçadan (cüz) oluştuğunu ve bu tür yüklemli önermelere üçlü yüklemli önerme dendiğini belirtir.¹⁰³ Bununla birlikte bazı yüklemli önermelerde zihin, konu ve yüklem arasında var olan nisbet ve irtibatın farkında olduğundan, bağın hazfedilebileceğini ve bu tür yüklemli önermelerin ise ikili yüklemli önermeler olarak isimlendirildiklerini ifade eder.¹⁰⁴

Bakır önermede konu (mahkûmun aleyh), yüklem (mahkûmun bih), bağ (rabıt) ve nisbet şeklinde dört unsuru olduğunu belirtir.¹⁰⁵ Klasik mantık kitaplarında önermenin üç unsurunun olduğu ifade edilir.¹⁰⁶ Bunlar konu, yüklem, ikisi arasında olan nisbet ve o nisbete delalet eden lafız (rabıt) bağıdır.¹⁰⁷ Molla Muhammed Bakır konu ve yüklem arasında var olan nisbeti ve ona delalet eden bağı ayrı birer unsur olarak ele almaktadır. Böylece önerme unsurlarını dörde çıkarmaktadır. Bakır

¹⁰¹ İbn Sînâ, **Yorum Üzerine**, s. 37.

¹⁰² İbn Sînâ, **Yorum Üzerine**, s. 70-71.

¹⁰³ “Zeyd âlimdir” cümlesindeki –dir gibi veya “Zeydün hüve âlimun” cümlesindeki -hüve gibi. Bu durumda önerme üçlü diye adlandırılır.

¹⁰⁴ Kazvîni, **er-Risâletü’ş-Şemsiyye**, s. 16-17.

¹⁰⁵ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık’ul-mehdevî**, s. 48.

¹⁰⁶ İbn Sînâ, **Yorum Üzerine**, Çev. Ömer Türker, -Litera Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 37, Kazvîni, **er-Risâletü’ş-Şemsiyye**, s. 17.

¹⁰⁷ Kutbüddin Râzî, **Tahrîrü’l Kavâidi’l Mantikiyye fi Şerhi’r Risâleti’ş-Şemsiyye**, thk. Muhsin Bidârfer, 2. Bsk., Kum: Menşûrât-ı Bidâr, 1426, s. 232.

önermenin unsurlarını dörde çıkarmayı Gelenbevî'nin *Burhan* isimli kitabına dayandırmaktadır.¹⁰⁸

Teftâzânî yüklemli önermeleri olumlu ve olumsuz diye ikiye ayırdıktan sonra; verilen hükümde bir şey diğer bir şey için ispatlanıyorsa yüklemli olumlu, eğer onda nefyediliyorsa yüklemli olumsuzdur şeklinde tanımlamaktadır.¹⁰⁹ Molla Muhammed Bakır diğer klasik mantık yazarları gibi niteliği (olumlu veya olumsuz) ne olursa olsun önermeyi, yüklemli ve şartlı önerme diye iki kısma ayırmaktadır. Bununla birlikte hem yüklemli önermeler hem de şartlı önermeler, farklı itibarlar göz önünde bulundurularak çeşitli önermelere ayrılmaktadır. Konusunun niceliği, konusunun varlık sahası, konu ve yüklem münbât ve menfî oluşlarına göre üçe ayrılmaktadır.¹¹⁰

Kâtibî olumlu ve olumsuz yüklemli önermenin arasındaki farkı beyan ederek, olumlu yüklemli önermede konu ve yüklem arasındaki nisbetin, *konu, yüklem* denilebilecek bir nisbet olması gerektiğini, örneğin; *insan hayvandır*, olumsuzda ise *konu, yüklem değildir* denilebilecek bir nisbet olması gerektiğini ifade eder. Örneğin; “*İnsan, taş değildir.*”¹¹¹

Bakır önermenin doğru veya yanlış oluşunu ise şöyle açıklar: “Doğru önerme; haberin zihinsel yansıması olan tam nisbetinin, haberin asli gerçeği olan tam nisbetine mutabık olmasıdır. Yanlış önerme; haberin zihinsel yansıması olan tam nisbetinin, haberin asli gerçeği olan tam nisbetine mutabık olmamasıdır.” Buna göre önermede ihtimal dâhilinde olan doğruluk ve yanlışlık durumu, aynı anda birbirleriyle birlikte bulunmazlar.¹¹²

Bakır diğer klasik mantık yazarlarının yaptığı gibi kendisi de önermeleri ilk önce yüklemli (hamliye) ve şartlı (şartiye) diye ikiye ayırır, sonrasında bunlardan her birini olumlu (mucebe) ve olumsuz (salibe) diye tekrar iki kısma ayırmaktadır.

¹⁰⁸ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 48, Gelenbevî, *Burhan*, İstanbul, 1306, s. 15.

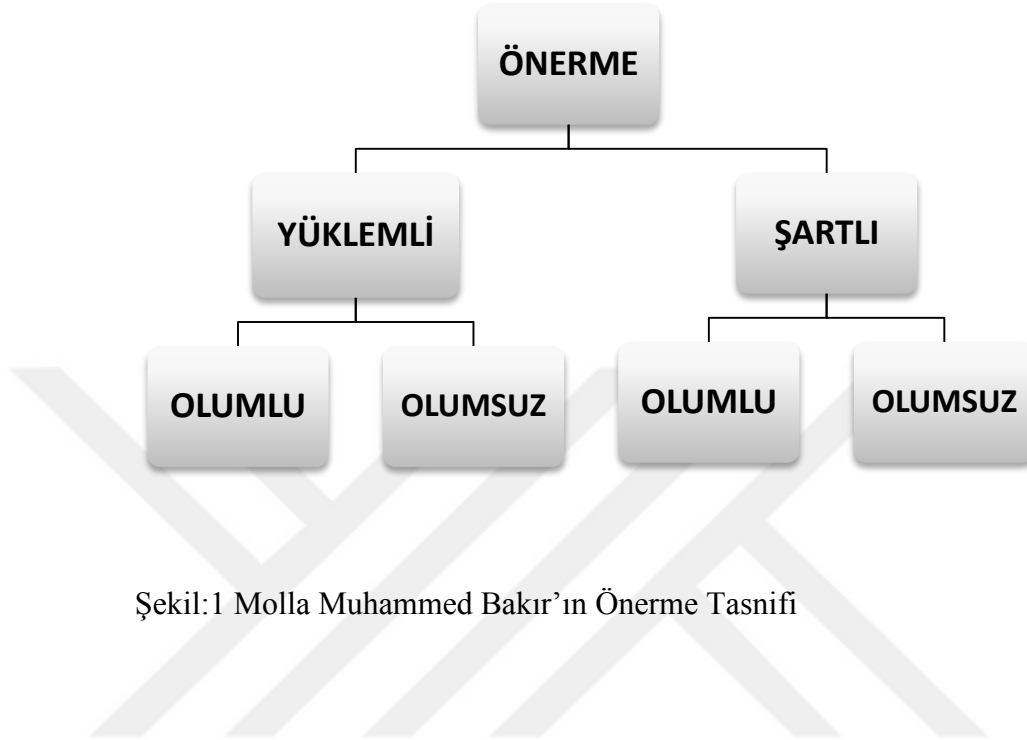
¹⁰⁹ Teftâzânî, *Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm*, s. 7, Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 49

¹¹⁰ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 50.

¹¹¹ Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsîyye*, s. 17.

¹¹² Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 47.

Dolayısıyla klasik mantıkta var olan önermeleri; olumlu yüklemli, olumsuz yüklemli, olumlu şartlı ve olumsuz şartlı önermeler şeklinde ele almaktadır.¹¹³

Şekil:1 Molla Muhammed Bakır'ın Önerme Tasnifi

Kâtibî yüklemli önermeler ile şartlı önermeler arasındaki farkı beyan eden bir değerlendirme yapmaktadır, O'na göre, eğer bir önermede bağ ögesi kaldırıldığında önerme, iki müfred (tekil) kavrama dönüşüyor ise bu önerme, yüklemli bir önermedir, aksi takdirde şartlı önermedir.¹¹⁴

Kutbüddin Râzî, söz konusu tanımın, tam bir tanım olmadığını dolayısıyla da kapsamı gerekenleri kapsamadığı ve çıkarması gerekenleri de çıkarmadığı yani; efradını cami, ağyarını mâni olmadığı konusunda itirazlar olabileceğini beyan eder ve bu doğrultuda; *düşünen hayvan, iki ayak üzerinde yürür veya Zeyd alimdir*'in çelişği, *Zeyd alim değildir ya da güneş doğmuştur buna göre gündüz olması gerekir* gibi örnekler verilebileceğini dile getirir. Zira yukardaki önermelerin tümü yüklemli

¹¹³ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 50.

¹¹⁴ Necmüddîn Ali el-Kâtibî el-Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, thk. Mehdi Fadlallah, Beyrut 1998, s. 16.

önergeler oldukları halde konu ve yüklem mesabesinde olan kavramlar, müfred değil bilakis mürekkebtir şeklinde kanıtların sunulabileceğini ifade eder.¹¹⁵

Kâtibî'nin tanımına yapılabilecek bu olası itiraza Kutbüddin Râzî şöyle cevap vermektedir: Müfredten murad, ya fiilen tekil (el-mufredu bilfiil) olan veya fiilen tekil olmasa da tekil bir kavramla tabiri mümkün olan ve potansiyel olarak (el-mufredu bilkuvve) tekil olan kastedilmektedir. Yani *bu o'dur* veya *o o'dur* ya da *konu (mevzû) yüklem (mahmûl)dir*, denilebilecek olanlar yüklemli önermelerdir. Çünkü şartlı önermeler, bu şekilde tanımlanamazlar ve *bu önerme şu önermedir* denilemez. Bilakis *eğer bu önerme gerçekleşirse şu önerme de gerçekleşir* veya *ya bu önerme gerçekleşir ya da şu önerme gerçekleşir* denilebilir ki; bunların hiçbirisi tekil kavramlar değildir.

Kutbüddin Râzî bu değerlendirmelerine şunu da ilave etmektedir. *Fiilen veya potansiyel olarak iki tekil kavrama dönüşme* ekinin yeterli olamayacağını, zira şartlı önermelerin, yüklemli önermelerin kapsamına gireceğini ve en doğrusunun Kâtibî'nin tanımındaki *inhilal* (dönüşüm) kaydının çıkarılması olduğunu ifade eder. Zira Şeyh-u Reis İbn Sînâ'nın *Şifa* adlı eserinde; “eğer bir önermede kendisine hükmedilen ve kendisi ile hükmedilen tekil olursa yüklemli önermedir aksi takdirde şartlı önermedir”¹¹⁶ daha doğru bir tanım olacağını beyan eder.¹¹⁷

Cürcânî, konuyu geniş bir şekilde değerlendirdikten sonra meseleyi bu kadar girift hale getirmekten yana olmadığını ve en doğrusunun tanımdaki *inhilal* sözcüğünün çıkarılması ve tekil sözcüğünün de ya fiilen veya potansiyel olarak nitelenmesi gerektiğini beyan ettikten sonra, insaf sahibi herkesin, yüklemli önermelerin her iki ögesinin tekil olarak tabir edilebileceğini ve bu durumun şartlı önermelerde söz konusu olmadığını ifade eder.¹¹⁸

Cürcânî'nin görüşlerinin konuyu yeterince aydınlattığı kanaatindeyiz. Molla Muhammed Bakır Kâtibî ve Kutbüddin Râzî arasındaki bu ihtilafta tercihini

¹¹⁵ Kutbüddin Râzî, *Tahrîrû'l Kavâidi'l Mantikiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye*, s. 223.

¹¹⁶ İbn Sînâ, *Kitâbu's-Şifâ: el İbare*, thk. Mahmûd el-Hudayrî, Kahire 1970, s.40.

¹¹⁷ Râzî, *Tahrîrû'l Kavâidi'l Mantikiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye*, s. 223-224.

¹¹⁸ Seyyid Şerif Cürcânî, *Hâşiyetü'Seyyid eş-Şerîf alâ Tahrîri'l-Kavâidu'l Mantikiyye*, thk. Muhsin Bidâfer, Kum: Menşûrât-ı Bidâfer, 1426, s. 223-226.

Kâtibî'den yana kullanmaktadır. Bu bilgilerden sonra yüklemli önermeler konusuna geçeceğiz.

2.2. YÜKLEMLİ ÖNERMELER

Önermede bağın çıkarılması durumunda iki tarafta tek kavramın kalması halinde bu tür önermelere yüklemli önerme denir.¹¹⁹ Örneğin *Hava güneşlidir* önermesinde bağ çıkarıldığında geriye *hava* ve *güneşli* diye iki terim kalır. Teftâzânî “önermedeki hüküm bir şeyin, bir şey için olumlanmasına veya bir şeyden olumsuzlanmasına dair ise bu tür önermeye yüklemli önerme denir,”¹²⁰ şeklinde tanım yapmaktadır. Molla Muhammed Bakır Teftâzânî'nin yüklemli önerme tanımını açıklamakla yetinmektedir.

Fârâbî, “kesin söz bağlamında en az unsurla bir tek yargı oluşturan yargı dolayısıyla en basit olan önerme şekli yüklemli önermedir,”¹²¹ şeklinde tanımlamaktadır. İbn Sînâ, “yüklemli önerme bir konu hakkında yüklemi tasdik veya inkâr eden önermedir,”¹²² şeklinde tanımlamaktadır. Kâtibî ise, “eğer önerme iki tarafı tek olan iki kavrama çözümleniyor ise yüklemlidir,”¹²³ şeklinde tanımlamaktadır.

Kutbüddin Râzî, yüklemli önermeler konusunun şerhine Kâtibî'nin yüklemli önermeleri, şartlı önermelerden önce zikretmesinin nedenini açıklayarak başlar ve yüklemli önermelerin basit, şartlı önermelerin ise bileşik olduğunu, basit olan şeyin bileşik olandan daha öncelikli olduğunu, dolayısıyla da Kâtibî bu gerçeğe dayanarak yüklemli önermeleri öncelediğini ifade eder. Daha sonra yüklemli önermelerde bağ göz önünde bulundurularak üç parçadan müteşekkil olduğu mevzûsuna değinerek, yüklemli önermelerin bir parçası olup konu ve yüklemi birbirlerine bağlayan ve nisbet-i hükmiyye diye tanımlanan nisbetten kastın, ne olduğu ile ilgili olası bir eleştiriyi ele alır ve yanıt bulmaya çalışır. Buna göre;

¹¹⁹ Öner, *Klasik Mantık*, s. 64.

¹²⁰ Teftâzânî, *Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm*, s. 7

¹²¹ Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyas*, (el-Mantık inde'l- Fârâbî-II içinde), thk. Refik el-Acem, Daru'l-Meşrik, Beyrut, 1987, s.13.

¹²² İbn Sînâ, *Kitâbu's-Sifâ: el İbare*, s. 7.

¹²³ Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 17.

Nisbet-i hükmiyye denildiğinde olumluluk veya olumsuzluk durumu kastedilir veyahut nisbetin, olumluluk ve olumsuzluk olan vukunun gerçekleştiği veya gerçekleşmediği murad edilir. Her iki durumda da yüklemli önermelerin, dört öge/parçadan oluşması ve her parçasına bir lafzın delalet etmesi gerekmektedir. Halbuki Kâtibî yüklemli önermeleri üçlü ve ikili diye iki kısma ayırmaktadır.¹²⁴

Kutbüddin Râzî, yapılan bu eleştiriye yanıt olarak, ikinci anlamın yani nisbetin, olumlu ve olumsuz olan vukunun gerçekleştiği veya gerçekleşmediğinin kastedildiğini ve Kâtibî'nin, “onun vesilesi ile yüklem, konuya bağlanır” sözünün de buna işaret ettiğini ifade eder. Zira eğer nisbet ile birlikte olumluluk ve olumsuzluk olan vukuunun gerçekleşmesi veya gerçekleşmemesi itibar edilmez ise, bu durumda bağ (rabıt) olmaz. Ayrıca olumluluk ve olumsuzluk nisbetine delalet edecek bir işaretin olması gereksizdir. Zira nisbetin, olumluluk ve olumsuzluk olan vukuunun gerçekleştiği veya gerçekleşmediğine delalet eden lafız, nisbetin kendisinin de işaretidir.¹²⁵

Kutbüddin Râzî, konu ve yüklem arasında bağ kuran şeyin aslı itibari ile edat olduğu halde bazen *Zeyd, o âlimdir* örneğindeki gibi (هو) şeklinde bazen de “*Zeyd, ayakta idi.*” örneğinde olduğu gibi (كان) biçiminde geldiğini, fakat herhalukarda bağımsız olarak gelmediğini ve terimsel olarak birincisine zamansal olmayan (gayr-ı zamaniye), ikincisine ise zamansal (zamaniye) bağ/nisbet denildiğini ifade eder.¹²⁶

Cürcânî, yüklemli önermeler, her ne kadar kendi içerisinde bileşik olsa bile şartlı önermelerin bir cüzü olarak yani; en az kısmı olarak konumlandığı ve dolayısıyla da şartlı önermeye kıyasla basite olduklarını ifade eder. Bunu söylerken yüklemli bir önermenin bütün öğeleri ile şartlı önermenin bir parçası olduğunu kast etmiyor. Zira şartlı önermenin parçalarında tam bir hüküm yoktur. Daha sonra ise Cürcânî, tümel veya tikel olumsuzlama konusundaki “*bazı hayvanlar insan değildir*” örneğinde eğer yüklem, konudan selbedilmesi kastedilirse, tikel bir olumsuzlama olur, ama eğer önermenin, nefs-ül emirde (gerçek anlamda) mutahakkık olmadığı anlamında bir selb

¹²⁴ Râzî, *Tahrîrû'l Kavâidi'l Mantıkiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye*, s. 231-233.

¹²⁵ Râzî, *Tahrîrû'l Kavâidi'l Mantıkiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye*, s. 233-234.

¹²⁶ Râzî, *Tahrîrû'l Kavâidi'l Mantıkiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye*, s. 234-235.

yapılırsa, tümel olumsuzlama olduğunu beyan eder. Zira tikel olumlamanın selbi, tümel olumsuzlamayı gerektirdiğini dile getirir.¹²⁷

Yüklemli önermelerle ilgili bu farklı bakış açılarını zikrettikten sonra şimdi ise Molla Muhammed Bakır'ın, konu (mevzû) itibari ile yüklemli önermeyi ayırdığı kısımları inceleyeceğiz.

2.2.1. Konusunun Niceliğine Göre Yüklemli Önermenin Çeşitleri

Teftâzânî konusunun niceliğine göre önermeleri tekil, tabî, mahsura ve belirsiz diye dörde ayırmaktadır.¹²⁸ Molla Muhammed Bakır bu konuda Teftâzânî'yi örnek almaktadır.

Aristoteles¹²⁹, Fârâbî¹³⁰ ve İbn Sînâ¹³¹ konunun niceliğine göre önermeleri tümel, tikel, tekil ve belirsiz olarak sınıflamaktadırlar.¹³² Gazzâlî, önermelerin niceliği yönünden farklı olma hususunda İbn Sînâ'yı takip etmektedir. Gazzâlî'nin vermiş olduğu örneklerin bile İbn Sînâ ile aynı olduğu ifade edilebilir¹³³. Gazzâlî bu itibarla önermeyi dört kısma ayırır. Bunlar; şahsi (cüz-i), niceliği belirsiz, niceliği belirli tümel (mahsûra-i külliye) ve niceliği belirli tikel (mahsûra-i cüz'ie) önermelerdir.¹³⁴ Ebherî *İşâgûcî*'de yüklemli önermeyi önce olumlu ve olumsuz olmak üzere ikiye ve bunlardan her birini mahsusa (özel) ve mahsura olmak üzere ikiye ayırır. Mahsura önermeyi de tümel olumlu ve tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuz şeklinde dörtlü bir tasnife tabi tuttuğu görülür.¹³⁵

¹²⁷ Cürçânî, *Hâşiyetü's-Seyyîd eş-Şerîf alâ Tahrîri'l-Kavâidu'l Mantikiyye*, s. 231-236

¹²⁸ Teftâzânî, *Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm*, s. 8, Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 50

¹²⁹ Aristo, *Organon II, Önermeler*, Çev. H. Ragıp Atademir, MEB Yayınları, Ankara 1963, s. 24-27

¹³⁰ Fârâbî, *Kitabu'l-İbare*, (El Mantık inde'l- Fârâbî-I içinde) thk. Refik el-Acem, Daru'l Meşrik, Beyrut 1986, s. 45-46.

¹³¹ İbn Sînâ, *Yorum Üzerine*, s. 42-43.

¹³² Önermeleri niceliği açısından “tümel”, “tikel”, “tekil” ve “niceliği belirsiz” şeklinde ele alınmaktadır. Bu tasnif, önermenin konusu olan terimin kaplamının küllî veya cüz'î olmasıyla alakalıdır.

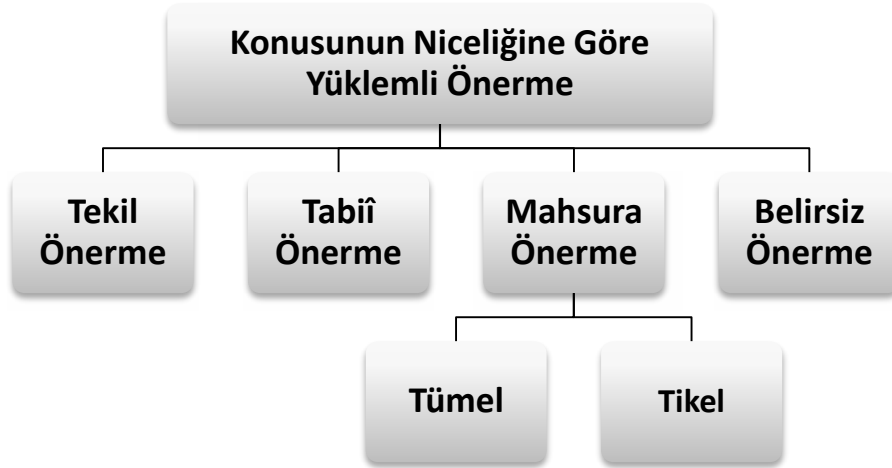
¹³³ Şerafettin Adsoy, *Seyfüddin Amidi'nin Dekaiikul Hekaik adlı ederinin tercüme tahkik ve değerlendirmesi* (Yayınlanmamış doktora tezi) s. 66.

¹³⁴ Gazzâlî, *Miyaru'l İlm, İlmün Ölçütü*, Çev. Ali Durusoy- Hasan Hacak, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları:15, İstanbul 2013, s. 126.

¹³⁵ Esiruddîn el Ebherî, *İşâgûcî ve Tercümesi*, Çev. Prof. Dr. M. Sadi Çöğenli, Doç. Dr. Nevzat H. Yanık, Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınevi, Erzurum 1999, 1. Bsk. s. 11.

Bakır konunun niceliğine göre önermeleri dörde ayırırken Kâtibî ise; yüklemli önermeyi öncelikle özel veya tekil ve mahsure veya musevvere (surlu) diye iki çeşide ayırdıktan sonra mahsureyi de dört kısım olarak beyan eder. Buna göre; eğer yüklemli bir önermenin konusu belirli bir kişi ise özel veya tekil önermedir. Yüklemli bir önermenin konusu tümel ise, bu durumda eğer hükmün kapsamına giren fertlerin niceliği, sur diye tabir edilen lafızlarla, beyan edilmiş ise mahsure veya musevvere önermedir.¹³⁶ Molla Muhammed Bakır'ın, konu itibari ile yüklemli önermeyi ele alırken yapmış olduğu değerlendirmeye bakıldığında, önermeyi bu itibarla dört kısma ayırdığı görülmektedir.¹³⁷ Bunları aşağıda tek tek inceleyeceğiz.

Aristoteles, Fârâbî, İbn Sînâ ve Gazzâlî konusunun niceliğine göre önermeleri tümel, tikel, tekil ve belirsiz olarak dörde ayırmışlardır. Molla Muhammed Bakır bu konuda Teftâzânî'yi örnek alarak tekil, tabîî, mahsura ve belirsiz olarak sınıflandırmıştır. Molla Muhammed Bakır konusunun niceliğine göre yüklemli önerme tasnifi aşağıda verilmiştir.

¹³⁶ Kazvînî, **er-Risâletü's-Şemsiyye**, s. 17-18.

¹³⁷ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 50.

Şekil: 2 Molla Muhammed Bakır'ın Konusunun Niceliğine Göre Yüklemlı Önerme Tasnifi

2.2.1.1. Kaziye-i Şahsiye (Tekil veya Özel Önerme):

Teftâzânî “önermenin konusu şahıs ise bu tür önermelere kaziye-i şahsiye denir.” şeklinde tanımlamaktadır.¹³⁸ Muhammed Bakır'ın konunun niceliğine göre yüklemlı önermeleri dörde ayırdığından bahsetmiştik. Muhammed Bakır ilk önce kaziye-i şahsiyenin tanımını yapmaktadır. Buna göre, konusu itibari ile dış dünyada sadece belirli tek bir şeye delalet eden yüklemlı önermeye kaziye-i şahsiye denir. “*Zeyd alimdir veya Muhammed (s.a.v) Allah'ın resulüdür.*” Önermelerini örnek vererek bu önermelerde konu olarak belirtilenlerin özel kişiler olduğunu ifade etmektedir.¹³⁹

Kâtibî'ye göre eğer yüklemlı bir önermenin konusu belirli bir kişi ise özel veya tekil önermedir.¹⁴⁰ Ali Sedat ise, kaziye-i şahsiye'yi, mevzû-u cüz-i'yi hakiki olan şahs-ı vahit ise yüklem konuyu ifade ettiği ferde tam anlamıyla sadık olan önermelerdir¹⁴¹ diye tanımlamıştır. Bu tür önermelerde yüklem, konunun kast ettiği anlamı tamamen doğrulamaktadır. Molla Muhammed Bakır'ın kaziye-i şahsiye tanımı Kâtibî'ye Teftâzânî'nin tanımına benzemektedir.

2.2.1.2. Kaziye-i Tabîye (Tabîî Önerme):

Önermenin konusu tümel olup hüküm, konunun özü kastedilmeksizin yalnız zikredilen konu üzerine olursa tabîî önerme denir.¹⁴² Teftâzânî “önermenin konusu gerçeğin bizzat kendisi ise bu tür önermelere tabîî önerme denir.”¹⁴³ şeklinde

¹³⁸ Teftâzânî, *Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm*, s. 8, Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 50

¹³⁹ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 50.

¹⁴⁰ Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 17.

¹⁴¹ Ali Sedat, *Mizanü'l Ukûl, Mantık ve Metodoloji*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2015 1. Bsk. s. 206.

¹⁴² Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, s. 89-90

¹⁴³ Teftâzânî, *Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm*, s. 8, Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 47-48. el50

tanımlamaktadır. Molla Muhammed Bakır, konunun niceliğine göre yüklemli önermenin çeşitlerinden olan kaziye-i tabiyyeyi; konu itibari ile tümel olduğu halde hüküm, konunun zatına yani fertlerine değil, mahiyeti üzerine olan yüklemli önermedir şeklinde tanımlamaktadır. Bu durumda konunun fertlerinin taakkulû ya *insan türüdür* örneğinde olduğu gibi mümkün değildir, ya da mümkün olsa bile taakkul edilmez. *İnsan düşünen bir hayvandır* örneğinde olduğu gibi.¹⁴⁴ Eğer hükmün kapsamındaki fertlerin niceliği belirtilmemiş ise; bu durumda önerme özü itibariyle, tümellik veya tikellikle nitelenemediğinden tabii önermedir. Zira hüküm, bizatihi tabiatın kendisi üzerine verilmiştir.¹⁴⁵ Örneğin: *canlı, cinstir veya insan türüdür*. Molla Muhammed Bakır'ın tabii önerme tanımı Kâtibî ve Teftâzânî'nin tanımından farklılık göstermektedir.

2.2.1.3.Kaziye-i Mahsure (Mahsure Önerme):

Kaziye-i mahsure yüklemli önermelerin konusunun niceliği ile ilgilidir. Kâtibî'ye göre önermenin (hakiki) cüz'i, muayyen (belirli) bir şahıs olmayıp aksine, önerme tümellik veya tikellik olarak konunun fertlerinin niceliği açıklanmış ise önerme mahsure veya müsevvere olarak tanımlanır. Mahsûra hasredilmiş olması, konusunun fertlerini kuşatmasından ötürüdür. Müsevvere olması (sûrlanmış) olması sûr nicelik edatını içermesindendir.¹⁴⁶

Mahsure önerme ile ilgili bilinmesi gereken önemli konulardan biri de konunun niceliğini belirten ve başka bir ifade ile önermeyi tikel veya tümel yapan *bazı, bir kısım, çoğu, hepsi, hiçbir...* gibi ifade/sözcüklere *sur* denilmesidir. Kalenin etrafını kuşatarak sınırlarını belirleyen surlara benzetilerek böyle bir terim kullanılmaktadır.¹⁴⁷ Mahsure önermelerde tikele göre tümel, olumsuzza göre olumlu daha üstündür. Bu tür önermelerin en üstünü tümel olumlu, en zayıfı ise tikel olumsuz önermedir.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 50.

¹⁴⁵ Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 17-18.

¹⁴⁶ Ferruh Özpilavcı, *Ebheri, İsâgûci ve Şerhi*, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2017, s.113-114.

¹⁴⁷ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 51.

¹⁴⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Mi'yâr-ı Sedâd*, Klasik Mantık (Sad. Hasan Tahsin Feyizli), Fecr Yayınevi, Ankara 1998, s. 74-75.

Yüklem öznenin bütün fertlerini içine alır yani özne bütün kaplamıyla alınmış ise bu tümel önermedir. Yüklem, öznenin bir kısmını kaplıyor ise tikel, sadece bir ferdini kaplıyorsa da tekil önermedir.¹⁴⁹

Teftâzânî “önermenin konusu gerçeğin bizzat kendisi olmayıp hüküm fertlere sirayet ediyorsa bu tür önermelere mahsure önerme denir.”¹⁵⁰ şeklinde tanımlamaktadır. Molla Muhammed Bakır ise mahsure önermeyi şöyle tanımlamaktadır: Konunun fertlerinin niceliğini belirten yüklemli önermeye mahsure önerme denir. Teftâzânî “niceliği “her” veya “bütün” gibi lafızlarla belirtiliyor ise bu tür önermelere tümel önerme denir,”¹⁵¹ şeklinde tanım yaparken Molla Muhammed Bakır ise eğer konunun fertleri tüm nicelikleri ile belirtiliyor ise tümel mahsure önermedir şeklinde tanım yapmıştır. Örneğin; *bütün insanlar hayvandır/hiçbir insan at değildir*.¹⁵² Kâtibî tümel önermenin surlarını ifade eden lafızların; olumluda *her, tüm ve bütün* (küll), olumsuzda *hiçbir şey ve hiçbir* (*la şey, la vahid*) sözcükleridir şeklinde ifade etmiştir.¹⁵³ Örneğin: *her ateş, sıcaktır/hiçbir insan, camit değildir*.

Konunun bazı fertleri belirtiliyor ise tikel mahsure önerme denilmektedir. Örneğin; *bazı insanlar hayvandır/bazı hayvanlar insan değildir*.¹⁵⁴ Kâtibî’ye göre, eğer hükmün kapsamına giren fertlerin bazılarını ifade ediyor ise tikel önermedir. Tikel önermenin surlarını ifaden eden kelimeler; olumluda *bazı ve biri* (*ba’d ve vahid*), olumsuzda *tümü değil, değil bazısı ve bazısı değil* (*leyse küll, leyse ba’d ve ba’dun leyse*) kelimeleridir. Örneğin; *bazı hayvanlar insandır/tüm hayvanlar insan değildir*.¹⁵⁵

Bu anlamda kullanılan tikel önerme, genel anlamı (cüzîye-i bi’l mana’l a’amm) ile kullanılan tikel önermedir. Zira yüklem, konunun bazı fertleri için ispatlanmış veya

¹⁴⁹ Necip Taylan, *Anahatlarıyla Mantık*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2007, s.171.

¹⁵⁰ Teftâzânî, *Tehzîbü’l-mantık ve’l-keîâm*, s. 8, Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık’ul-mehdevî*, s. 50

¹⁵¹ Teftâzânî, *Tehzîbü’l-mantık ve’l-keîâm*, s. 8, Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık’ul-mehdevî*, s. 50

¹⁵² Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık’ul-mehdevî*, s. 51.

¹⁵³ Kazvîni, *er-Risâletü’s-Şemsiyye*, s. 18.

¹⁵⁴ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık’ul-mehdevî*, s. 51.

¹⁵⁵ Kazvîni, *er-Risâletü’s-Şemsiyye*, s. 17-18.

nefyedilmiş olup, geri kalan fertler için herhangi bir hükümde bulunulmamıştır. Tikel önermenin diğer bir türü ise özel anlamı (cüzîye-i bi'l mana'l has) ile kullanılan önermedir. Bu önermede yüklemın ispatı veya nefyi, konunun sadece bazı fertlerini kapsamakta olup diğer bazı fertleri için aynı hükmü vermek yanlış olacaktır.¹⁵⁶ Molla Muhammed Bakır mahsure tanımını Kâtibî ve Teftâzânî'nin tanımına benzemektedir.

2.2.1.4.Kaziye-i Muhmele (Belirsiz Önerme):

Mühmele önerme, konunun bütün fertlerine veya bir kısmına hükmün yüklendiği önermelerdir.¹⁵⁷ Teftâzânî, “fertlerin niceliği belirtilmemiş ise bu tür önermelere belirsiz (mühmel) önerme denir.”¹⁵⁸ şeklinde tanımlamaktadır. Molla Muhammed Bakır ise “konunun fertlerinin niceliği belirtilmeden yapılan önermeye belirsiz önerme denir” şeklinde tanımlamaktadır. Örneğin; *insan hayvandır/hayvan, insan değildir*.¹⁵⁹

Bakır, önerme olumlu veya olumsuz olsun muhmel (belirsiz) önermenin, olumlu veya olumsuz genel anlamıyla tikel önerme ile aynı hükme sahip olduğunu söyler.¹⁶⁰

Bakır belirsiz önerme tanımını Kâtibî'nin tanımına benzemektedir. Kâtibî'ye göre; eğer önerme, özü itibarı ile tûmellik ve tikellikle nitelenebilindiği halde nitelenmemiş ise belirsiz (muhmel) önermedir. Örneğin: *insan zarardadır*. Belirsiz önerme de tikel önerme hükmündedir. Zira *insan zarardadır* önermesi doğru olduğu her durumda *bazı insanlar zarardadır* önermesi de doğru olacaktır.¹⁶¹

Konunun niceliğine göre yüklemli önermelerin çeşitli kısımlara ayrılmasının, yüklemli önermelerin üçüncü bir itibar ile kısımlandırılması olduğunu ifade eden

¹⁵⁶ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 51.

¹⁵⁷ İbrahim Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, Ensar yayınları, İstanbul, 2015, s.173.

¹⁵⁸ Teftâzânî, *Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm*, s. 8, Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 50

¹⁵⁹ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 51.

¹⁶⁰ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 51.

¹⁶¹ Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 17-18.

Kutbüddin Râzî'nin¹⁶² görüşlerinde burada dikkatimizi çeken iki konu bulunmaktadır.¹⁶³

Birincisi; tikel önermelerin surları olarak kullanılan (ليس كل، ليس بعض، بعض ليس) Arapça kelimelerin aralarındaki farkın açıklanmaya çalışılmasıdır. Kutbüddin Râzî, (ليس كل) surunun, mutabakat delalet ile tümel olumlamayı ref (kaldırma) ettiğini ve iltizami delalet ile de tikel olumsuzlamaya delalet ettiğini ifade eder.¹⁶⁴ Zira *her insan hayvandır* örneğinde, hayvanın her ferdi için insan olma, ispat edilerek tümel bir olumlama yapılır. Ama *her hayvan insan değildir* örneğinde açıkça belirtilen anlam, insan olmanın, canlının her ferdi için ispat edilmediği yani tümel olumlamanın ref yapılmıştır. Böylece tümel olumlama ref edildiğinde, iltizami olarak da tikel olumsuzlama meydana gelecektir. Buna mukabil Kutbüddin Râzî (ليس بعض، بعض ليس) surları ise bunun tam tersini beyan ettiğini söyler. Zira *bazı hayvanlar insan değildir, bazı hayvanlar, insandır* örneklerinde açık bir şekilde insan olma, hayvanın bazı fertlerinden selb (tikel olumsuzlama) edilir ve dolayısı ile iltizami olarak tümel olumlama da ref edilmiş olur.¹⁶⁵

İkincisi: konunun niceliğine göre yüklemli önerme kısımlarının sayısı konusunda var olan bir tartışmaya değinilmesidir. Mevcut konu genel olarak Molla Muhammed Bakır'ın da yapmış olduğu dört kısma ayrılmaktadır. Ama Kutbüddin Râzî, İbn Sînâ'nın *Şifâ* kitabında konuyla ilgili yapmış olduğu tanıma işaret ederek tabi önermenin, tanımın dışında bırakıldığını ve bu durumun, muteahhirin tarafından garipsendiğini söylemektedir. Lakin muteahhirinin yaptığı eleştiriye doğru bir eleştiri olarak görmeyen Kutbüddin Râzî, onlara cevaben şöyle der; ilmî olarak itibar edilen önermeler arasında tabi önerme diye bir önerme söz konusu değildir. Zira önermelerde hüküm, konunun sıdk ettiği fertlerdir, hâlbuki tabi önermede fertler mulahaza edilmez.

¹⁶² Önermenin üçüncü bir taksimidir ve konusu (mevzuu) itibarıyla yapılan bir taksimdir. Buna göre yüklemli önermenin konusu ya cüz'i ya da küllî olur. Eğer konusu tekil olursa "şahsiyye" ve "mahsusa" diye adlandırılır. Eğer konu küllî olursa ya konunun fertlerinin niceliği tümellik ve tikellik olarak önermede ifade edilir veya ifade edilmez. Kutbüddin Râzî, **Tahrîrü'l Kavâidi'l Mantukiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye**, s. 237.

¹⁶³ Râzî, **Tahrîrü'l Kavâidi'l Mantukiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye**, s. 238.

¹⁶⁴ Râzî, **Tahrîrü'l Kavâidi'l Mantukiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye**, s. 238-239.

¹⁶⁵ Râzî, **Tahrîrü'l Kavâidi'l Mantukiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye**, s. 239-241.

Dolayısıyla da tabi önerme bahsi, taksimin bir parçası değildir,¹⁶⁶ şeklinde açıklama yapmaktadır.

Cürcânî, bazı kimselerin tabiî önermeye *insan, düşünen hayvandır* örneğini verdiklerini ve *canlı, cinstir* veya *insan türdür* gibi önermeleri de âmmе önermeler (genel önermeler) diye adlandırdıklarını beyan eder. Zira bu tür önermelerde konu, umum kaydı ile bir şeyin tabiatıdır demektir. Böylece önermeler konusuna beşinci bir çeşit daha eklediklerini açıklar. Lakin doğru olan, bu tür önermelerin de tabii önerme olarak değerlendirilmesi olduğunu ifade ederek kendi görüşünü delillendirmeye çalışır.¹⁶⁷

Cürcânî, tabiî önermelerin ilimlerde kullanılmadığı konusu ile ilgili tartışmaya değinerek özel önermelerin de ilimlerde kullanılmadığı gibi varsayımsal bir eleştiriye; mahsure önermeler, zımnen özel önermeleri de kapsadığından ve ayrıca bu tür önermelerin akıl yürütmede birinci şeklin, büyük önermesinde netice verdiği için kendisine itibar edildiğini söyleyerek yanıt vermektedir.¹⁶⁸ Molla Muhammed Bakır'da bu tür açıklamalar bulunmamaktadır.

2.2.2. Konusunun Varlık Sahasına Göre Yüklemlі Önerme

Teftâzânî, konusunun varlık sahasına göre önermeleri dış, gerçek ve zihinsel diye üç kısma ayırmaktadır.¹⁶⁹ Molla Muhammed Bakır ise yüklemlі önermelerin konusunun varlık sahasına göre dış, gerçek ve zihinsel olarak çeşitlenmesi ile yüklem, varlık sahasına göre dış veya zihinsel diye iki çeşide ayrılması noktasında var olan tartışmanın, lafzi bir tartışma olduğunu belirtmekle birlikte birinci kavlin daha detaylı olduğunu belirtir.¹⁷⁰ Dolayısıyla ona göre olumlu veya olumsuz olsun bahsi geçen bütün yüklemlі önermelerde, konunun varlığı tasavvur edilebilmelidir.

¹⁶⁶ Râzî, *Tahrîrû'l Kavâidi'l Mantıkiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye*, s. 241-244.

¹⁶⁷ Cürcânî, *Hâşiyetü'Seyyîd eş-Şerîf alâ Tahrîri'l-Kavâidu'l Mantıkiyye*, s. 241-242.

¹⁶⁸ Cürcânî, *Hâşiyetü'Seyyîd eş-Şerîf alâ Tahrîri'l-Kavâidu'l Mantıkiyye*, s. 243-244.

¹⁶⁹ Teftâzânî, *Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm*, s. 8, Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s.

¹⁷⁰ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 51-52.

Konunun bu varlığına, *inanılan ve iddia edilen varlık (vucuden za'amiyyen iddia'yyen)* denir¹⁷¹ şeklinde açıklamaktadır.

Olumlu önermelerde, iddia edilen bu varlığın tahakkuk etmesi gerekir. Aynı şekilde olumlu önermelerde söz konusu inanılan ve iddia edilen varlığın, gerçek varlığa mutabık olması lazımdır. Bu durumda bahsi geçen her iki varlık, ya dışsal olup tümü tahakkuk etmiştir ya da dışsal olup tümü veya bir kısmı mukadderdir. Aksi durumda zihinseldir. Molla Muhammed Bakır, bu gerçekten yola çıkarak yüklemli önermenin, konusunun varlık sahasına göre üç kısma ayrıldığını ifade eder.¹⁷² Bunlar; kaziye-i hâriciye, kaziye-i hakîkiye ve kaziye-i zihniye'dir. Molla Muhammed Bakır'ın bu taksimi İslâm Mantıkçılarının konunun varlık sahasına göre yüklemli önerme çeşitleri taksimine uymaktadır.¹⁷³

Molla Muhammed Bakır'ın konunun varlık sahasına göre yüklemli önermeler taksimi aşağıdaki şekilde verilmiştir.

¹⁷¹ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 52.

¹⁷² Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 52.

¹⁷³ Öner, *Klasik Mantık*, s.72; Abdulkuddus Bingöl, *Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı*, MEB Yayınları, İstanbul, 1993, s.51.

Şekil:3. Molla Muhammed Bakır’a göre Konusunun Varlık Sahasına Göre Yüklemlî Önergeler Tasnifi

2.2.2.1. Kaziye-i Hâriciye (Dış Önerme):

Konusunun varlık sahasına göre yüklemlî önergeler çeşidinden biri kaziye-i hâriciyedir. Gelenbevî’ye göre hüküm, konunun hariçte (zamanların birinde) gerçekten var olan fertler üzerine verilirse elde edilen önermeye hâriciye (dışsal) denir.¹⁷⁴ Teftâzânî, “hâriciye önermeyi olumlu yüklemlî önermede konunun varlığı dışta tahakkuk eden önermedir.”¹⁷⁵ şeklinde tarif etmiştir.

Molla Muhammed Bakır; eğer önermeye konu olan kavramın tüm fertlerinin iddia olan varlığı, dışta olan gerçek varlığa mutabık ise, bu önermeye hâriciye önerme denir, şeklinde tarif ederek; *her insan hayvandır*. Örneğini verip şöyle açıklamaktadır. İnsan olarak nitelenip tahakkuk eden her dış varlığın fertleri, dışta canlı olarak gerçekleşmiştir.¹⁷⁶ Molla Muhammed Bakır’ın hâriciye önerme tanımı Teftâzânî’nin tanımına benzemektedir.

2.2.2.2. Kaziye-i Hakîkiye (Gerçek Önerme):

Konunun varlık sahasına göre yüklemlî önergeler çeşidinden bir diğeri de kaziye-i hakikiyedir. Klasik mantık kitaplarında, konunun fertleri dış dünyada varlığı olmadığı halde var olması farz edilen önergelerdir.¹⁷⁷ şeklinde tarif edilir.

Teftâzânî, “olumlu yüklemlî önermede konunun varlığı dıştan mukadder olan önermelere kaziye-i hakikiye denir.”¹⁷⁸ şeklinde tanımlamıştır. Molla Muhammed Bakır ise bu tarife zaman mefhumunu da ekleyerek tarif etmiştir. “Önermeye konu

¹⁷⁴ Bingöl, **Gelenbevî’nin Mantık Anlayışı**, s.51.

¹⁷⁵ Teftâzânî, **Tehzîbü’l-mantık ve’l-keîâm**, s. 8, Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık’ul-mehdevî**, s. 52

¹⁷⁶ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık’ul-mehdevî**, s. 52.

¹⁷⁷ Öner, **Klasik Mantık**, s.72.

¹⁷⁸ Teftâzânî, **Tehzîbü’l-mantık ve’l-keîâm**, s. 8, Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık’ul-mehdevî**, s. 52

olan kavramın fertlerinin geçmiş, hal ve gelecek zaman dâhil tüm zamanlar göz önünde bulundurularak ve dış varlıkları farz edilerek, kendileri hakkında hüküm verilmiş önermelere, *kaziye-i hakîkiye* (gerçek önerme) denir.”¹⁷⁹ Buna göre eğer *her insan hayvandır* önermesini değerlendirecek olursak, geçmiş ve şimdiki zamanda var olan fertleri kastedilir ise *dış önerme* olur, ama eğer geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman dâhil tüm zamanlar kastedilerek söylenir ise, *kaziye-i hakîkiye* olur.¹⁸⁰ Muhammed Bakır’ın kaziye-i hakikiye tanımı Kâtibî’nin tanımından farklılık arz etmektedir.

Kâtibî, konusunun varlık sahasına göre yüklemli önerme konusunu, farklı bir biçimde ele almaktadır. Önce *her C, B’dir* gibi sembollerle bir önerme zikreder. Ona göre böyle önermeler bazen bir şeyin hakikati açısından söylenir, bazen de dışsal hesabıyla söylenir. Hakikatinden murad; yani *C* olarak olası fertlerden meydana gelen her fert, olması ciheti ile *B’dir*, yani *C*’nin gereği ne ise *B*’nin de gereği odur. Dıştan murad ise ister hüküm esnasında ister hükümden önce veya ister hükümden sonra hâriçte olan her *C*, hâriçte olan her *B’dir*. Söz konusu her iki durumun arasındaki fark ise açıktır. Zira; eğer dış dünyada hiçbir kare yoksa, bu durumda birinci kısma göre *her kare, şekildir* denilebilir, ama ikinci kısma göre denilemez. Veya eğer dış dünyada kareden başka hiçbir şekil yoksa, bu durumda ikinci kısma göre *her şekil, karedir* denilebilir. Ama birinci kısma göre söylenemez. Kâtibî, bu açıklamadan sonra diğer mahsuratı da bu örneğe göre kıyas ederek konuyu kapatır.¹⁸¹

Kutbüddin Râzî, mantık âlimlerinin *C* sembolünü önermenin konusu için, *B* sembolünü de önermenin yüklemi için sembolize ettiklerini ifade ettikten sonra, söz konusu durumun nedenini de kısaltma ve genelleme olarak beyan eder. Evet, her *B*, *C’dir* denildiği zaman, ya her *B*’nin mefhumu ve hakikati, *C*’nin mefhumu ve hakikatidir diye kastedilir veya her *B*’nin, sıdk ettiği fertlere *C* de sıdk eder anlamı kastedilir. Söz konusu sembolize etmede birinci anlam kastedilmemiş bilakis ikinci anlam kastedilmiştir. Zira eğer birinci anlam kastedilmiş olsa, bu durumda *B* ve *C* lafızları arasında eşanlamlılık meydana gelecek ve dolayısıyla de hamletme ortadan

¹⁷⁹ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık’ul-mehdevî*, s. 52

¹⁸⁰ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık’ul-mehdevî*, s. 52.

¹⁸¹ Kazvîni, *er-Risâletü’s-Şemsiyye*, s. 19.

kalkmış olacaktır.¹⁸² Molla Muhammed Bakır, bu tür önermeyi açıklarken yapılmış olan tanımları kabul edip onları zaman bakımından da değerlendirir. Gerçek önerme tanımının yanında onun geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman dâhil tüm zamanları kapsamı gerektiğini söyler.

2.2.2.3. Kaziye-i Zihniye (Zihinsel Önerme):

Kaziye-i zihniye, konunun varlık sahasına göre yüklemli önermelerin sonuncusudur. Hükümün sadece zihinde var olan fertleri kapsamına almasıdır.¹⁸³ Teftâzânî, “olumlu yüklemli önermede konunun varlığı zihinde olan önermelere kaziye-i zihniye denir.”¹⁸⁴ şeklinde tarif etmiştir. Molla Muhammed Bakır ise konunun varlığı zihinsel olduğunda yani zihinsel olarak tasavvur edilebilen ve kendisi hakkında olumlu veya olumsuz hüküm verilebilen önermelere zihinsel önermeler denir,¹⁸⁵ şeklinde tarif etmektedir. Örneğin; *her insan mümkündür/hiçbir insan mümteni’ (imkânsız) değildir.*

Gelenbevî zihinsel önermeleri, yüklemli önermede hüküm (zamanlardan birinde dahi gerçekleştiği veya takdir edildiği halde) konunun zihinde varlığı itibar edilen fertlerine yine zihne ait olan yüklem vukuu bulması ya da vukuu bulmaması ile hükmonulur ise bu tür önermelere kaziye-i zihniye adı verilir. Bu da iki yönden olur. 1. Zihniye-i hakîkiye 2. Zihniye-i farâziye şeklindedir.¹⁸⁶

Muhammed Bakır, Gelenbevî ve Teftâzânî’ye ek olarak zihinsel önermelerin de dört çeşit olduğunu ifade eder. Bunlar; tahkiki gerçek zihinsel önermeler, takdiri gerçek zihinsel önermeler, tahkiki varsayımsal zihinsel önermeler, takdiri varsayımsal zihinsel önermelerdir.

Tahkiki Gerçek Zihinsel Önerme: Karadâğî’ye göre, yüklemli önermelerde konunun varlığı zihinsel olarak kabul görülüyorsa, zihin dışı ortamda (gerçek ortamda)

¹⁸² Râzî, *Tahrîrûl Kavâidi’l Mantıkiyye fi Şerhi’r Risâleti’ş-Şemsiyye*, s. 245-247.

¹⁸³ Ferruh Özpilavcı, *Kâtibî Şemsiyye Risâlesi*, Litera Yayıncılık İstanbul, 2017, s.314.

¹⁸⁴ Teftâzânî, *Tehzîbü’l-mantık ve’l-keîâm*, s. 8, Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık’ul-mehdevî*, s. 52

¹⁸⁵ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık’ul-mehdevî*, s. 52-53.

¹⁸⁶ Bingöl, *Gelenbevî’nin Mantık Anlayışı*, s. 51.

varlığı mevcutsa ve hakkında olumlu veya olumsuz bir hüküm verilebiliyorsa bu tür önermelere kazaya-i zihniye-i hakikiye-i tahkikiye denir.¹⁸⁷ Molla Muhammed Bakır ise konusu hem dışta hem de zihinde tahakkuk eden önermelerdir, şeklinde tanımlamıştır. Örneğin; her insan mümkündür.¹⁸⁸

Takdiri Gerçek Zihinsel Önerme: Karadâğî'ye göre yüklemli önermelerde konunun varlığı zihinsel olarak takdir edilip, zihin dışı ortamda (gerçek ortamda) varlığı gerçekleşiyorsa ve hakkında olumlu veya olumsuz bir hüküm beyan edilmişse bu tür önermelere kazaya-i zihniye-i takdiriye denir.¹⁸⁹ Molla Muhammed Bakır ise konu dışta tahakkuk eder ama zihinde mukadder olan önermelerdir, şeklinde tanımlamıştır. Örneğin; Allah vacibu'l vücuttur.¹⁹⁰

Tahkiki Varsayımsal Zihinsel Önerme: Muhammed Bakır'a göre konusu dışta mukadderdir ama zihinde tahakkuk eden önermelerdir. Örneğin; iki çelişğin içtima etmesi muhaldir.¹⁹¹ Gelenbevî bu tür önermeyi konusu farz kılınmaya muhtaç olan, mümkün olmayan önermeler şeklinde tanımlamıştır. Muhal olan şeyler üzerine hüküm bu türdendir. Örneğin; beşin çift oluşu tasavvur edilmiştir, önermesi gibi.¹⁹²

Takdiri Varsayımsal Zihinsel Önerme: Muhammed Bakır'a göre konusu hem dışta hem zihinde mukadder olan önermelerdir. Örneğin; her, şey olmayan, imkânsızdır.¹⁹³ Teftâzânî zihinsel önermenin tanımını yapmakla yetinmiştir. Molla Muhammed Bakır ise zihinsel önermeleri dörde ayırıp tanımını yapmaktadır.

¹⁸⁷ İbnü'l Karadâğî ve Molla Abdurrahman el- Bincuyunî, **Hâşiye Molla Abdurrahman el-Bincuyuni ve İbnü'l Karadâğî alâ Burhan-ı Gelenbevî fi'l ilm-il Mantık**, thk. Müştak Salih Hiseyin el-Meşailî Ebu Yakup-ül Irakî, Darul İnb-ul Hazm ve Mektebet-ul Emir, Kerkük/Irak 2017, s. 175.

¹⁸⁸ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 52.

¹⁸⁹ Karadâğî ve el- Bincuyunî, **Hâşiye Molla Abdurrahman el-Bincuyuni ve İbnü'l Karadâğî alâ Burhan-ı Gelenbevî fi'l ilm-il Mantık**, s.175.

¹⁹⁰ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 52.

¹⁹¹ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 53.

¹⁹² Bingöl, **Gelenbevî'nin Mantık Anlayışı**, s. 51.

¹⁹³ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 53.

Kâtibî ise, konusunun varlık sahasına göre yüklemli önerme mevzûsu hakkında sadece gerçek (hakiki) ve dışsal (harici) önermelerden bahsederken, bu konuyu zihinsel önermelerden soyutlayarak ele almamaktadır.¹⁹⁴ Kutbüddin Râzî de aynı yolu takip ederek zihinsel önermeden bahsetmez. Hakiki ve harici önermeler arasındaki farkı da şöyle beyan eder; hakiki önerme, konunun dış dünyada var olmasını gerektirmez, bilakis var da olabilir yok da olabilir. Eğer var olsa, verilen hüküm sadece var olanlara has değil bilakis var olanlara ve mukadder olan fertlerine de şamildir. Lakin harici önermede durum bunun tam tersidir. Yani konunun fertleri dışta var olmalı ve verilen hüküm, sadece dışta var olan fertlere hastır.

Hakikiye önermesinde eğer konu, varlık sahasında mevcut ise, bu durumda verilen hüküm ya sadece dışta var olanlara hastır veya hem onları ve hem de mukadder olan fertleri kapsamaktadır. Eğer sadece dışta var olan fertlere has ise, yukarıda örneklerinde verildiği gibi harici tümel doğrulanır, ama hakiki tümel doğrulanamaz. Ama eğer hüküm her ikisini de kapsıyor ise, bu durumda her iki tümel önerme doğrulanacaktır.¹⁹⁵ şeklinde açıklama yapmaktadır.

Cürcânî, konusunun varlık sahasına göre yüklemli önermelerin gerçek, dış ve zihni önermeler diye üç kısıma ayrılmasının daha doğru bir taksim olacağını zira; verilen hüküm ya konunun ister zihinde olsun ister dışta olsun ister tahakkuk etmiş olsun ister olmasın, tüm fertlerine verilir veya tahakkuk etmiş olsun veya olmasın dışta olan fertlere verilir veya sadece zihindeki fertlere verildiğini ifade eder. Böylece birincisine, hakiki önermeler, ikincisine harici önermeler ve üçüncüsüne de zihni önermeler denir diyerek meseleye farklı bir bakış açısı vermektedir.¹⁹⁶

Eğer önermeler için tamgirişimlik ve diğer nisbetler kullanılırsa bunun sadece doğru önermelerde mümkün olabileceğini dile getiren Cürcânî, sıdkın, hamletme ve tahakkuk etme olarak iki anlamda olduğunu ve önermelerde tahakkuk anlamındaki

¹⁹⁴ Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 18-20.

¹⁹⁵ Râzî, *Tahrîrü'l Kavâidi'l Mantıkiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye*, s. 247-262.

¹⁹⁶ Cürcânî, *Hâşiyetü'Seyyîd eş-Şerîf alâ Tahrîri'l-Kavâidu'l Mantıkiyye*, s. 245-260.

sıdkın, kullanıldığını ayrıca hamletme anlamındaki sıdk için Arapça 'da a'la (على), tahakkuk anlamındaki için de fî (فی) edatlarının kullanıldığını ifade eder.¹⁹⁷

Kâtibî zihinsel önermelere değinmemiş, Kutbüddin Râzî de bu konuda Kâtibî'yi örnek almıştır. Cürcânî ise, zihinsel önermeleri ele alıp tanımlamıştır. Molla Muhammed Bakır ise zihinsel önermelerin tanımını yapmakla yetinmemiş onu dörde ayırıp kısaca tanımlamıştır.

2.2.3. Konu ve Yükleminin Müsbet ve Menfi Oluşuna Göre Yüklemlî Önerme

Muhammed Bakır, olumsuz (salibe) önermeler ile ma'dûle önermeleri birbirinden ayıran özelliğin, olumsuz (salibe) önermede yapılan şey, olumsuzluk bağı kurmak olduğunu (rabt'is selb) buna mükabil ma'dûle önermelerde ise, bağı olumsuzlaştırmak (selb'ir rabt) olduğunu ifade eder. Dolayısıyla da ma'dûle önermelerde olumsuzluk edatları konu, yüklem veya her ikisinin birer parçası haline geldiğini beyan eder. Binaenaleyh önermeyi oluşturan konu ve yüklemün müsbet ve menfi oluşları dikkate alındığında yüklemlî önermeler, iki kısma ayrılır.¹⁹⁸

2.2.3.1. Muhassala:

Teftâzânî, “önermelerde kullanılan olumsuzluk edatı önermenin bir parçası değil ise bu tür önermelere muhassala denir.” şeklinde tarif etmektedir. Molla Muhammed Bakır ise “önermeyi oluşturan terimler müsbet ise bu önermeye muhassala denir” şeklinde tanımlama yapmaktadır. Örneğin; *insan vardır/insan camid değildir*. Birinci önermedeki *insan* ve *var*, ikinci önermedeki *insan* ve *camid* kavramları müsbettir. Molla Muhammed Bakır'a göre yüklemlî önermenin olumlu (mucebe) olanına muhassala, olumsuzuna da basite denir. Yukarıdaki misalde, *insan camid değildir* önermesi basite önermedir.¹⁹⁹ Olumsuzluk edatı konu ve yüklemün veya her ikisinin bir parçası olmadığı olumlu, kendisinde adem itibarı bulunmadığı için “muhassala” diye adlandırılmıştır. Birden fazla olumsuzluk edatını kuşatan

¹⁹⁷ Cürcânî, *Hâşiyetü's-Seyyîd eş-Şerîf alâ Tahrîri'l-Kavâidu'l Mantikiyye*, s. 261-262.

¹⁹⁸ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 53-54.

¹⁹⁹ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 53-54.

olumsuz ma'dûleye nisbetle tek bir olumsuzluk edatını kuşattığı için olumsuz olan basîte diye adlandırılmıştır.²⁰⁰

2.2.3.2. Ma'dûle:

Teftâzânî, “önermelerde kullanılan olumsuzluk belirten edatların bazen önermenin bir parçası olarak kullanıldığı önermelere madule önerme denir.”²⁰¹ şeklinde tanımlamaktadır. Molla Muhammed Bakır'a göre ise “önermenin hem konusu hem de yüklemi veya ikisinden birisi menfi ise bu tür önermelere ma'dûle önerme denir” şeklinde tanımlamaktadır. Buna göre eğer konu ve yüklemden her ikisi de menfi olursa iki taraflı ma'dûle (ma'dûletü'l-tarafeyn), örneğin; *insan olmayan, gülen olmayandır*, yalnız konusu menfi olursa, Konunun ma'dûle si (ma'dûlatü'l-mevzû), örneğin; *insan olmayan vardır* ve yalnız yüklemi menfi olursa Yüklemin ma'dûlesi (ma'dûlat'ül mahmûl) adı verilir, örneğin; *inek, insan olmayandır*.²⁰²

Ferruh Özpilavcı, Türkçe'de karşılanması bakımından ma'dûle'yi, olumsuzluk edatını, önermeye değil de isme ekleyerek dolaylı, doğrudan olmayan bir anlam delaleti oluşturma durumunu öne çıkararak “dolaylanmış” veya kullanım rahatlığı açısından “dolaylı önerme” ile karşılamak; muhassala'yı ise “doğrudan tahsil olunmuş”, herhangi bir dolayım, döndürmeye girmeden muhassal bir anlama delaleti bakımından “doğrudan” veya ma'dûle ile birlikte devreye girdiği için kullanım uyumu bakımından “dolaysız önerme” ile karşılanabilir.²⁰³ şeklinde açıklama yapmaktadır.

Kâtibî, bu konuyu u'dul ve tahsil başlığı altında işlemiş ve şöyle açıklamıştır:

1. Olumlu veya olumsuz herhangi bir önermede olumsuzluk (selb) edatı, konu veya yüklem veyahut her ikisinin birer parçası haline gelmiş ise o önerme ma'dule bir

²⁰⁰ Özpilavcı, **Kâtibî Şemsiyye Risâlesi**, s. 322.

²⁰¹ Teftâzânî, **Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm**, s. 8, Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 53

²⁰² Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 53-54.

²⁰³ Özpilavcı, **Kâtibî Şemsiyye Risâlesi**, s.320.

önermedir. Örneğin: *hayvan olmayan, camittir. Camit, âlim olmayandır. Hayvan olmayan, âlim olmayandır.*²⁰⁴

2. Eğer olumlu veya olumsuz bir önermede olumsuzluk edatı, bahsi geçen hiçbir ögenin bir parçası değilse, o önerme muhassala bir önermedir. Kâtibî de normal bir yüklemli önerme eğer olumlu ise kendisine muhassala ve eğer olumsuz ise kendisine basite önerme dendiğini ifade eder.²⁰⁵

Kâtibî, bir önermenin olumlu veya olumsuz olduğunu belirleyen şeyin, önermenin her iki tarafı yani her iki ögesinin durumu ile değil, bilakis olumlu veya olumsuzluk nisbetine bağlı olduğunu ifade etmektedir. Örneğin: *her hayvan olmayan, âlim olmayandır*, önermesinin her iki tarafı/ögesi ademî oldukları halde olumlu bir önermedir. Buna mukabil *hiçbir mutaharrik sakın değildir*, önermesi ise her iki tarafı/ögesi vücudi oldukları halde olumsuz bir önermedir.²⁰⁶ şeklinde açıklamalar yapmaktadır.

Bu açıklamadan sonra Kâtibî, olumsuz basite önermenin, olumlu ma'dûletü'l mahmûl önermesinden daha geniş kapsamlı olduğunu dile getirir. Zira konu adem olduğunda selb, ona sıdk eder ama icab, ona sıdk etmez. Yani icab, ancak hakiki veya harici olarak konu tahakkuk ederse söylenebilir. Ama eğer konu mevcut ise bu durumda olumsuz basite ile olumlu ma'dûletü'l mahmûl aynı şeyi ifade ederler ve aralarında sadece lafzi bir fark olur.²⁰⁷

Daha önce de belirttiğimiz gibi Kâtibî, yüklemli önermeleri, öge sayısı itibarı ile üçlü önermeler ve ikili önermeler diye iki kısma ayırmaktadır. Üçlü önermelerde eğer bağ ögesi olumsuzluk edatından önce gelirse olumlu, eğer ondan sonra gelirse olumsuz önermedir. İkili önermelerde ise bu durum, kişinin niyetine veya kullandığı olumsuzluk edatlarının türüne bağlıdır.²⁰⁸ demektedir.

²⁰⁴ Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 19-20.

²⁰⁵ Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 20.

²⁰⁶ Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 20.

²⁰⁷ Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 20.

²⁰⁸ Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 20.

Kutbüddin Râzî, Kâtibî'nin sözlerine herhangi bir eklemede bulunmadan muhassala ve ma'dûle önermeler konusunu işler. Burada dikkatlerimizi kendisine celb eden konu, salibe ve ma'dûle arasındaki farkı ele aldığına yapmış olduğu tanımdır. Buna göre olumluluk, nisbetin vaki olması, olumsuzluk ise nisbetin ref (kaldırılması) edilmesidir. Dolayısı ile ma'dûle önermede olumsuzluk edatı, konu veya yüklem veyahut her ikisinin bir parçası halini aldığından, nisbetin vaki olması veya ref'i edilmesine delalet etmez. Bilakis nisbetin durumu, olumluluk veya olumsuzluk ile belirlenir.²⁰⁹ şeklinde açıklama yapmaktadır.

Bu açıklamadan sonra Kutbüddin Râzî, önermelerin tahsil ve u'dul bakımından; olumlu muhassala, olumsuz muhassala, olumlu ma'dûle ve olumsuz ma'dûle olarak dörde ayrıldığını ve bahsi geçen önermeler arasından sadece olumsuz muhassala ve olumlu ma'dûle arasında bir karışıklığın meydana gelebileceğini ifade etmektedir.²¹⁰ Zira *Zeyd, âlim değildir* (زيد ليس بعالم) örneğindeki önermenin, olumlu ma'dûle mi yoksa olumsuz basite mi olduğu bilinmez. İşte bu iki durumu birbirlerinden ayırtedebilmenin biri manevi diğeri lafzi olmak üzere iki yolu var. Çünkü manevi olarak olumsuz basite önerme, yüklemi ma'dûle olan olumlu önermeden, kapsam itibari ile daha geneldir. Lafzi olarak ise; daha önce de değindiğimiz gibi bir önerme ya ikili veya üçlüdür. Üçlü olduğunda önermede bulunan bağ edatı ya selb harfinden önce gelir veya sonra gelir. Eğer önce ise olumlu, ama eğer sonra ise olumsuz bir önermedir. İkililerde ise bu durum ya niyet/kasıttan anlaşılır veya olumluluk ve olumsuzluk anlamlarına has kılınmış edatlardan hangisinin kullanıldığından anlaşılır. Zira (لا) (غير، لا) edatları olumluluk, (ليس) edatı ise olumsuzluğa has kılınmıştır. Binaenaleyh; *Zeyd, yazıcı olmayandır* (زيد غير كاتب او لا كاتب) olumlu, *Zeyd, yazıcı değildir* (زيد ليس بكاتب) olumsuzdur.²¹¹

Cürcânî, konu ile ilgili olarak gerçek ve dışsal önermelerin olumlu ve olumsuz hallerini ve bunların konu ve yüklem ile ilgili durumlarını açıkladıktan sonra özetle yüklem, konudan nefyedilemesi, konunun vücudunu gerektimemekte ama yüklem

²⁰⁹ Râzî, *Tahrîrü'l Kavâidi'l Mantıkiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye*, s. 263-265.

²¹⁰ Râzî, *Tahrîrü'l Kavâidi'l Mantıkiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye*, s. 266-267.

²¹¹ Râzî, *Tahrîrü'l Kavâidi'l Mantıkiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye*, s. 266-271.

konu için ispatlanması konunun, var olması gerektiğini ifade eder. Bununla birlikte nefyetmeye ve sabit kılmaya hükmetme konusunda ikisi hakkında herhangi bir fark yoktur der.²¹² Molla Muhammed Bakır, ma'düle önermelerde sadece konunun tanımını yaparak, örnekler vermekle yetinmiştir. Molla Muhammed Bakır muhassala ve ma'düle önerme tanımı Kâtibî'nin tanımına benzemektedir. Kutbüddin Râzî muhassala ve ma'düle önermeleri olumlu ve olumsuz olarak ikiye ayırıp açıklamaktadır.

Molla Muhammed Bakır önermeleri konusunun niceliği, konusunun varlık sahası ile konu ve yüklemün müsbet ve menfi oluşlarına göre üçe ayırmaktadır. Buraya kadar bu başlıkları anlattık. Molla Muhammed Bakır yüklemli önermelerden sonra kipli önermeler konusunu ele almaktadır. Ancak biz günümüz mantıkçıları takip ederek yüklemli önermelerden sonra şartlı önermeler konusuna geçeceğiz.

2.3. ŞARTLI ÖNERMELER

Önermeler konusuna başlarken önermelerin birincil olarak yüklemli ve şartlı önermeler diye iki kısma ayrıldığını ve ikincil olarak yani niteliksel boyutu ile de olumlu (mucebe) ve olumsuz (salibe) diye iki kısma ayrıldığını zikretmiş ve bahsi geçen önerme çeşitlerinin tanımını beyan etmiştik. Aristoteles şartlı önermeler kısmına değinmemiş, Fârâbî ise şartlı önermeleri özet şeklinde ele almıştır. Buna karşın İbn Sînâ bu önermeleri uzun bir şekilde incelemiştir.²¹³ İbn Sînâ şartlı önermeyi oluşturan önermeleri haber cümlesi olarak görürken bu cümlelerin haber verme özelliğini kaybettiğini ifade eder.²¹⁴ Bu haber verme özelliğini kaybeden haber cümleleri başka bir işleve sahip olan önermelerden oluşan bileşik önermelerdir.²¹⁵

Şartlı önermeler yüklemli önermelerden farklıdır. Şartlı önermeler yalnız lafızlardan değil, lafızların meydana getirdiği cümlelerden oluşmaktadır. Yüklemli

²¹² Cürçânî, *Hâşiyetü's-Seyyîd eş-Şerîf alâ Tahrîri'l-Kavâidu'l Mantikiyye*, s. 263-272.

²¹³ Mübahat Türker Küyel, *Aristoteles ve Fârâbî'nin Varlık Düşünce Öğretileri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1969, s. 117.

²¹⁴ İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbîhât*, Ed. Muhittin Macit, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2013, s.21.

²¹⁵ Nicholas Rescher, Çev. Harun Kuşlu, "İbn Sînâ Mantığında Şartlı Önermeler", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XIV, S. 25, 2012/1, s. 237-247.

önergeler unsurlarına ayrıldığında geriye kalan unsurları lafızlardan oluşmaktadır. Buna karşın şartlı önergeler ayrıştırıldığında geriye birer önerme kalmaktadır. Fakat bu önergeler yeni bir önermenin unsuru haline geldikten sonra tek başlarına yargı bildirmezler.²¹⁶

Teftâzânî şartı önermeyi; “önermedeki hüküm bir şeyin bir şey için sübutuna veya bir şeyin bir şeyden nefyine dair olmayan önermedir,”²¹⁷ şeklinde tanımlamıştır. Molla Muhammed Bakır şartlı önergeleri tanımlamamış, Teftâzânî’nin tanımını açıklamakla yetinmiştir. Molla Muhammed Bakır şartlı önergelerin haberin tam nisbetini beyan eden bağ terimi dışında kalan terimlerin, yüklemli önergelerde kullanılan terimlerden farklılık arz ettiğini ifade etmektedir. İster olumlu ister olumsuz olsun şartlı önergelerin birinci parçasına; kendisine hükmedilene (mahkûm-u aleyh) mukaddem, ikinci parçasına yani kendisi ile hükmedilene (mahkûm-u bih) tali terimleri adı verilir.²¹⁸ Örneğin, “*Güneş doğmuş ise gündüz olmuştur.*” önermesinde *Güneş doğmuş* mukaddem, *gündüz olmuştur* talidir.

Molla Muhammed Bakır, Teftâzânî’yi takip ederek şartlı önergeleri bitişik ve ayrık olarak ikiye böler ve onları tanımlamaya başlar.²¹⁹ Teftâzânî’yi takip eden Bakır’ın şartlı önerme taksimini ilk olarak İbn Sînâ’da görürüz.

Kâtibî, şartlı önergeler konusunun başlangıcında şartlı önermenin öğeleri olan mukaddem ve taliyi tanımladıktan sonra şartlı önergelerin çeşitlerini zikretmektedir. Önergeler konusunu işlediği makalenin mukaddimesinde, önergeleri ve tanımlarını belirttiği için olsa gerek, burada herhangi bir tanımlamaya girmeden şartlı önergeleri birincil bir taksim ile önce muttasıla ve munfasıla diye ikiye ayrıldığını belirttikten sonra bitişik şartlı önermenin kısımlarını beyan eder.²²⁰ Şartlı önermede tâlînin

²¹⁶ Kuşlu, *Nasîrüddin Tûsî’de Önergeler Mantığı*, s. 77.

²¹⁷ Teftâzânî, *Tehzîbü’l-mantık ve’l-keîâm*, s. 7, Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık’ul-mehdevî*, s. 49

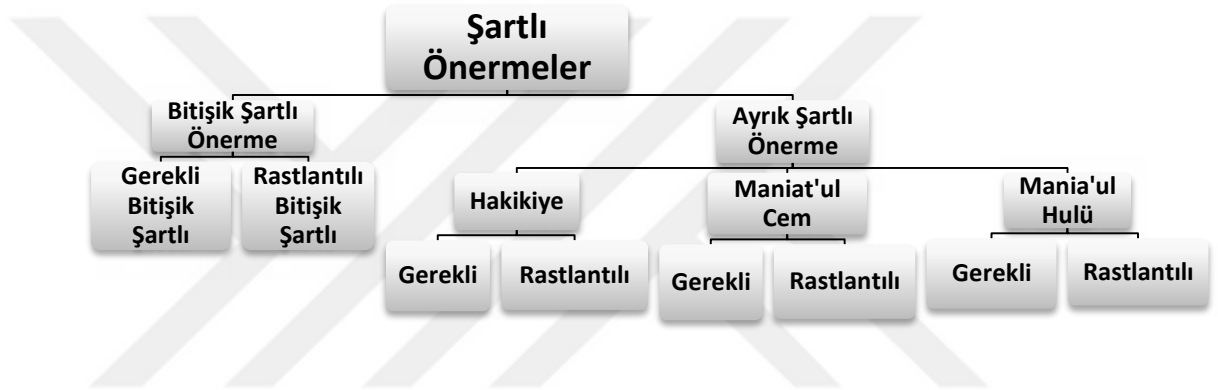
²¹⁸ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık’ul-mehdevî*, s. 50.

²¹⁹ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık’ul-mehdevî*, s. 60.

²²⁰ Kazvînî, *er-Risâletü’s-Şemsiyye*, s. 25.

mukaddeme ittisali üzerine hüküm verilirse kazıyye-i muttasıla, infisali üzerine hüküm verilirse kazıyye-i munfasıla olur.²²¹

Teftâzânî şartlı önermeleri bitişik ve ayrık diye iki kısma ayırmıştır. Bitişik şartlı önermeyi gerekli ve rastlantılı diye iki kısma, ayrık şartlı önermeyi ise hakikiye, mâniat'ul cem, mâniat'ul hulû olarak üç kısma ayırmıştır. Bunları da kendi içerisinde gerekli ve rastlantılı diye tekrardan iki kısma ayırmıştır. Molla Muhammed Bakır'ın şartlı önerme taksimi Kâtibî ve Teftâzânî'nin şartlı önerme taksimine benzemektedir. Molla Muhammed Bakır'ın şartlı önerme taksimi aşağıda verilmiştir.

Şekil:4. Molla Muhammed Bakır'ın Şartlı Önermeler Tasnifi

Bakır'a göre şartlı önermeler ve çeşitleri şunlardır:

2.3.1. Bitişik Şartlı Önerme:

Şartlı önermenin parçaları olan mukaddem ve talinin, olumluda (mucebe) birleşmesine ve olumsuzda (salibe) birleşmemesine hükmedilerek oluşan önermedir. Örneğin; *her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur/her ne zaman güneş doğarsa gece olur değildir.*²²² Her iki önermeden birincisinde mukaddem ve talinin birleşmesi, ikinci önermede ise mukaddem ve talinin birleşmemesi ile hükmedilmiştir.²²³ Bununla

²²¹ Ali Sedat, **Mizânu'l-Ukûl Mantık ve Metodolojisi**, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Haz. İbrahim Çapak, Harun Kuşlu, Metin Aydın, İstanbul, 2015, s. 204.

²²² Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 60.

²²³ Öner, **Klasik Mantık**, s. 75

birlikte Molla Muhammed Bakır bitişik şartlı önermeyi, mukaddem ve tali arasında var olan birleşme veya birleşmemenin niteliğine göre iki çeşide ayırır:

1. Gerekli Bitişik Şartlı Önerme:

Mukaddem ve tali arasında var olan birleşme veya birleşmeme, nedensellik gibi belirli bir bağ oluştuğunda meydana gelen önermedir. Söz konusu bu nedenlik/nedensellikte bazen mukaddem talinin nedeni, bazen de tali mukaddemin nedeni ve bazen de her ikisi başka bir nedenin sonucu olurlar. Örneğin; *eğer güneş doğmuş ise gündüz olmuştur/eğer güneş doğmuş ise gece olmuş değildir* veya *eğer duman varsa ateş de vardır/eğer duman varsa ateş de var değildir* ya da *eğer gündüz olmuş ise yeryüzü aydınlanır/eğer gündüz olmuş ise yeryüzü aydınlanır değildir*, şeklinde tanımlamaktadır.²²⁴

Molla Muhammed Bakır bitişik şartlı önermeyi yukarıda anlattığımız şekilde açıklarken, *Kavl-i Ahmed âlâ-l fevâdi'l fenariyye* isimli kitabın yazarı Şihâbuddîn Ebi'l-Abbas da bitişik şartlı önermeyi benzer bir biçimde açıklar. Mukaddem ve talî birbirinin nedeni olabilir. *“Eğer güneş doğmuşsa o halde gündüzdür,”* örneğindeki gibi ya da bunun tam tersi olabilir. Mukaddem ve talî farklı bir nedenin sonucu olabilir. *“Gündüz olmuşsa dünya aydınlıktır.”* gibi. Mukaddem ve talî arasında bağıntı ilişkisi olabilir. Örneğin *“Zeyd Amr'ın babası ise Amr, Zeyd'in oğludur.”*²²⁵ *“Güneşin doğması”* nedeni *“gündüz olma”* sonucunu doğurmuştur. Bunun tersi de olabilir. Mukaddem ve talî örnekte görüldüğü üzere birbirinin nedeni veya sonucu olabilir. *“Gündüz olmuş”* ve *“dünya aydınlıktır”* mukaddem ve talî her ikisi de güneşin doğma nedeninin bir sonucudurlar. *“Zeyd'in Amr'ın babası”* olması *“Amr'ın Zeyd'in oğlu”* olması anlam bakımından birbirini gerektirir.

²²⁴ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 60-61.

²²⁵ Şihâbuddîn Ebi'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ömer b. Hıdır ed-Dımeşkî el-Hanefî el-Umerî, *Kavl-i Ahmed âlâ-l fevâdi'l fenâriyye*, Darul Kutubul İlmiyye, Beyrut Lübnan 1971, s. 323

Kâtibî, gerekli bitişik şartlı önermeyi tanımlarken; mukaddem ve tali arasında nedensellik veya bağıntı gibi bir ilişkinin varlığının gereği olarak mukaddemin doğruluğunun varsayımından, talisi doğru olan önermedir diye tanımlar.²²⁶

Kutbüddin Râzî, Kâtibî'nin gerekli bitişik şartlı önermeyi tanımlarken yapmış olduğu tanımın eksik olduğunu, zira bu tanımın yanlış gerekli bitişik şartlı önermeyi kapsamadığını ifade eder. Çünkü yanlış önermede mukaddemin doğruluğu takdir edilerek talinin, doğruluğu varsayımında bulunulmamıştır. Dolayısı ile “eğer; aralarında var olan ilişki gereği başka bir önermenin varsayımından, diğer bir önermenin doğruluğuna hükmedilen önerme diye tanımlanır ise daha evla olurdu”²²⁷ der. Zira eğer var olan ilişki gerçeğe tetabuk eder ise hem hüküm hem de ilişki gerçekleşecektir. Fakat gerçeğe tetabuk etmez ise, bu durumda ya gerçekte böyle bir hükmün olmamasından veya aralarında herhangi bir ilişkinin olmamasından kaynaklanmaktadır.²²⁸ Bakır bitişik şartlı önerme tanımı Kâtibî'nin tanımına benzemektedir. Kutbüddin Râzî, Kâtibî'nin tanımının eksik olduğunu ifade etmiştir. Bu tanımın yanlış bitişik şartlı önermeyi kapsamadığını ileri sürmektedir.

2. Rastlantılı Bitişik Şartlı Önerme:

Molla Muhammed Bakır rastlantılı bitişik şartlı önermeyi, “mukaddem ve tali arasında var olan birleşme veya birleşmeme nedensellik gibi herhangi belirli bir bağa dayanmadan bilakis var olan ilişki tesadüfe bağlı olduğunda meydana gelen önermedir”²²⁹ şeklinde tanımlamaktadır. Bu önermeye ittifakiye de denir. Örneğin; *insan her ne zaman yazı yazsa eşek anırır*. İttifakiye isminin çağrıştırdığı gibi (mukaddem ve talî) biri diğerinin melzumu olmasından uzaktır. Mukaddem ve tali birbirinin sebebi veya sonucu olması ya da mukaddem ve tali bir sebebin iki sonucu

²²⁶ Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 24.

²²⁷ Râzî, *Tahrîrü'l Kavâidi'l Mantıkiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye*, s. 301.

²²⁸ Râzî, *Tahrîrü'l Kavâidi'l Mantıkiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye*, s. 301.

²²⁹ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 61-62.

olması şeklinde aralarında bir ilişkisi yoktur. İttifakiyede, mukaddem ve talî iki ayrı sebebin iki ayrı sonuçlarıdır. Bu sonuçların bir uyum içinde bir arada bulunmasıdır.²³⁰

Kâtibî, ittifakiye-i muttasıla (bitişik rastlantılı) şartlı önermeyi de şöyle tanımlar; “mukaddem ve tali arasında nedensellik veya bağıntı gibi bir ilişkinin varlığının gereği olarak değil bilakis her iki parçanın rastlantısal doğruluğundan ötürü, mukaddemin doğruluğunun varsayımından, talisi doğru olan önermedir.”²³¹

Kutbüddin Râzî, Kâtibî’nin rastlantılı şartlı önerme için yapmış olduğu tanımı da eleştirmektedir. Zira yukarıda yapılan tanım yanlış önermeyi kapsamamaktadır. Hâlbuki gerekli bitişik şartlı önermede de açıklanan sebepten ötürü eğer; aralarında herhangi bir ilişki olmadan bilakis sırf rastlantısal olarak mukaddemin doğruluğunun varsayımından, talinin doğruluğuna hükmedilen önerme diye tanımlansaydı daha evla olurdu. Buna ek olarak Kutbüddin Râzî, rastlantılı şartlı önermeyi iki kısma ayırmaktadır:

1. Genel Rastlantılı (İttifakiye-i Âimme): Mukaddemin yanlış veya doğru olabileceği önermedir.

2. Özel Rastlantılı (İttifakiye-i Hassa): Mukaddem ve talinin doğrulukta birleştiği önermedir.²³²

Bakır’ın Rastlantılı bitişik önerme tanımı Kutbüddin Râzî’nin tanımına benzemektedir. Kutbüddin Râzî Rastlantılı bitişik önermeyi kendi içinde ayırırken, bu taksim Molla Muhammed Bakır’ın eserinde bulunmamaktadır.

2.3.2. Ayrık Şartlı Önerme:

Molla Muhammed Bakır ayrık şartlı (munfasıla) önermeyi şöyle tarif etmektedir: “Mukaddem ve talinin karşılıklı olarak birbirini yok etmesine (nefyetme) veya yok etmeyi selbetmesine hükmedilen önermedir.”²³³ İki şıkkı hem bir araya

²³⁰ Umerî, **Kavl-i Ahmed âlâ-l fevadi’l fenariyye**, s. 324-325.

²³¹ Kazvîni, **er-Risâletü’s-Şemsiyye**, s. 25.

²³² Râzî, **Tahrîrü’l Kavâidi’l Mantıkiyye fi Şerhi’r Risâleti’s-Şemsiyye**, s. 301-302.

²³³ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık’ul-mehdevî**, s. 63.

getirmeyi hem de iki şıkkı boşa çıkarmayı engeller.²³⁴ Bu tür önermelerin olumsuzunda önermeyi oluşturan iki tarafın ayrılmasının vuku bulması, olumsuzunda ise vuku bulmaması ile hükmonulur.²³⁵ Örneğin; *bir sayı ya çifttir yahut tektir/bir şey, ya ağaç ya da taş değildir*.

Mukaddem ve tali arasında var olan bu karşılıklı nefyetme durumundan yola çıkarak ayrışık şartlı önerme üç kısma ayrılır.²³⁶ Zira söz konusu nefyetme ya hem doğrulanır ve hem yalanlanır yahut sadece doğrulanır veyahut sadece yalanlanır. Buna göre:

1. Hakikiye: Molla Muhammed Bakır hakikiya önermeyi, mukaddem ve tali arasında var olan nefyetme gerek doğruluk ve gerek yanlışlık bakımından aykırılık veya aykırılığın olumsuz kılınması ile hükmedilince meydana gelen önermedir,²³⁷ şeklinde tanımlamaktadır. Yani önermenin iki tarafından biri doğru diğeri yanlıştır ve ikisi birden doğru ya da yanlış olamaz. Örneğin; *bir sayı ya çifttir yahut tektir*. Bu tür önermeler ya/ ya da ile durumun kesinlikle (bölümlenen) kısımlardan birinin dışında kalmayacağı ve de bunlardan sadece birinde bulunacağı önermedir. Ayrışma iki veya daha fazla parçadan oluşabilir.²³⁸

2. Mâniat'ul Cem: Molla Muhammed Bakır mâniat'ul cemi, “mukaddem ve tali arasında var olan aykırılığın yalnız doğruluğu veya bu aykırılığın olumsuz kılınması ile hükmedilince meydana gelen önermedir,”²³⁹ şeklinde tanımlamaktadır. Buna göre olumlu önermede doğruluk bakımından her iki tarafın ayrıklığı ile hükmedilerek aynı şeye uygulandıklarında her ikisi birden doğru olamaz ama her ikisi birden yanlış olabilir. Olumsuz önermede ise ikisi birden doğru olabilir ama ikisi birden yanlış olamaz. Örneğin: *bir şey ya ağaçtır veyahut taştır/bir şey ya ağaç*

²³⁴ Esiruddîn el Ebherî, **İsâgûcî - Mantığa Giriş**, Çev. Hüseyin Sarioğlu, Tüba Yayınları, Ankara, 2016, s.75.

²³⁵ Öner, **Klasik Mantık**, s. 77.

²³⁶ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 62.

²³⁷ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 62.

²³⁸ İbn Sînâ, **el-İşârât ve't-tenbîhât**, s.27.

²³⁹ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 62.

olmayan veyahut taş olmayan değildir. Maniat’ul cem bir şey ile onu çelişiginden daha az genel olan şey arasındaki hükümle meydana gelir. Örnekteki ağaç ve taş arasında aykırılık ile hüküm verilmiştir. Taş, ağacın çelişiginden daha az geneldir.²⁴⁰ Maniat’ul cem “ya ya” veya “ya, ya da” gibi eklemelerle kurulur.²⁴¹

3. Mâniat’ul Hulû: Molla Muhammed Bakır mâniat’ul hulûyu, “mukaddem ve tali arasında var olan aykırılığın, yalnız yanlışlığı veya bu aykırılığın olumsuz kılınması ile hükmedilince meydana gelen önermedir,”²⁴² şeklinde tanımlamaktadır. Buna göre olumlu önermede yanlışlık bakımından her iki tarafın aykırılığı ile hükmedilerek aynı şeye uygulandıklarında her ikisi birden yanlış olamaz ama her ikisi veya sadece birisi doğru olabilir. Olumsuz önermede ise ikisi birden yanlış olabilir. Örneğin: *bir şey ya ağaç olmayandır veya taş olmayandır/değil ki insan, ya dinsiz ama akıllı veya dindar ama akılsız olsun.* Maniat’ul hulû bir şey ile onun çelişiginden daha genel olan şey arasında ayrıklığı ile verilen hükümle ortaya çıkar. Burada ağaç olmayan ve taş olmayan arasında bir aykırılık ile hükmedilmiştir. Taş olmayan ağaç olmayanın nakizinden daha geneldir. Olumsuzlarda ise durum bunun aksinedir.²⁴³ Maniat’ul cem’in maniat’ul hulûdan önce ele alınmasının nedeni doğrulukta birbirini nefyetmenin yanlışlıkta birbirini nefyetmeden daha şiddetli olmasıdır.²⁴⁴ Maniat’ul hulû “veya” eklemiyle kurulur.²⁴⁵

Molla Muhammed Bakır yukarıda zikredilen ayrık şartlı önermelerin hepsini ikincil bir taksim ile iki çeşide ayırır:

1. Gerekli (İnadiye) Ayrık Şartlı Önerme: Mukaddem ve tali arasında var olan aykırılık durumu nedenlik/nedensellik gibi bir bağla meydana geldiğinde veya her ikisi aynı nedenin sonucu olduklarında oluşan önermedir.²⁴⁶

²⁴⁰ Öner, *Klasik Mantık*, s.83.

²⁴¹ Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, s. 95.

²⁴² Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık’ul-mehdevî*, s. 62.

²⁴³ Öner, *Klasik Mantık*, s.83.

²⁴⁴ Özpilavcı, *Ebherî İsâgûcî ve Şerhi*, s. 119.

²⁴⁵ Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, s. 96.

²⁴⁶ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık’ul-mehdevî*, s. 63.

2. Rastlantılı (İttifakiye) Ayırık Şartlı Önerme: Mukaddem ve tali arasında var olan aykırılık durumu nedenlik/nedensellik gibi bir bağla meydana gelmeyip bilakis rastlantıya dayanarak oluşan önermedir. Örneğin; *ya insan mevcuttur veyahut anka mevcuttur*.²⁴⁷

Bakır daha sonra matematiksel bir hesaplama yaparak ayırık şartlı önermenin altı çeşit olduğunu zikrederek her bir çeşidine örnekler verir.²⁴⁸ Bakır ayırık şartlı önermeyi önce üçe daha sonra da onları kendi arasında ikiye ayırır. Bitişik şartlı önermeyi de ikiye ayırır. Böylece şartlı önermeleri sekiz bölüme ayırmış olur.²⁴⁹

Kâtibî de munfasıla şartlı önermeleri; hakikiye, maniat'ul cem'i ve maniat'ul hulû diye üç kısma ayırır ve bunların her birinin de ayrıca *inadiye* ve *ittfakiye* diye iki kısma ayrıldığını ifade ederek söz konusu önermeleri tanımlayarak örneklendirir.²⁵⁰ Molla Muhammed Bakır'ın ayırık şartlı önerme taksimi Kâtibî'nin ayırık şartlı önerme taksimine benzemektedir.

Kutbüddin Râzî, munfasıla şartlı önermenin üç çeşit olduğunu ifade ederek Kâtibî'yi takip eder. Söz konusu hakikiye, maniatul cem ve maniatu-l hulû önermelerinin bu şekilde isimlendirilmiş olmalarının nedenini açıkladıktan sonra maniatu-l cem ile ilgili var olan bir mevzûyu değerlendirmeye alır. Buna göre bazıları, *maniatu-l cem önermesinde mukaddem ve tali arasında sadece doğrulukta aykırılık vardır* sözünden, her ikisinin varlıkta toplanamayacakları değil de bilakis özsel olarak tek bir şeye şamil olmamaları kastedildiğini söylemişlerdir. Zira eğer kasıt varlıkta bir araya gelmemeleri ise, bu durumda *bir (vahid)*, *çoğun (kesir)* parçası olduğu için, *bir* ve *çok* arasında maniatu-l cem meydana gelmez. Halbuki bir şey kendi parçası ile

²⁴⁷ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 63.

²⁴⁸ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 63-64.

²⁴⁹ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 64.

²⁵⁰ Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 25.

varlıkta cem olunur. Bununla birlikte *Şeyh* (Kâtibî), her ikisinin cem olamayacağını kesin bir dille ifade etmiştir.²⁵¹

Kutbüddin Râzî, söz konusu eleştirinin yanlış anlamadan kaynaklandığını ve aslında cemde aykırılıktan kasıtları, tam olarak her ikisinin varlıkta cem olamayacaklarıdır. *Bir* ve *çok* konusu ile ilgili olarak da söz konusu durumun *bir* ve *çok* sözcüklerinin kavramsal anlamları arasında değil bilakis *bu bir* ve *bu çok* olarak nitelendirilen şeylerin varlıkları arasında meydana gelmektedir. Dolayısıyla varlıksal olarak *bir* ve *çok* arasında maniatu-l cem bulunmaktadır. Zira bir şey varlık sahasında hem *bir* ve hem *çok* olamaz.²⁵²

Cürcânî, Kutbüddin Râzî'nin yukarıda Kâtibî tarafından yapılan *maniatu-l cem önermesinde mukaddem ve tali arasında sadece doğrulukta aykırılık vardır* tanımına getirilen eleştiriye verdiği yanıtı destekleyerek, karşıtlık durumu bazen, ayırık şartlı önermelerde olduğu gibi doğruluk ve tahakkuk hasebi ile, bazen, ayırık şartlı önermelere benzeyen yüklemli önermelerin tekillerinde olduğu gibi tek bir şeye sıdk etmesi hasebi ile ve bazen de tekillerin, bir tek mahalde var olmaları ile; dolayısı ile eğer; *beyaz ve siyah aynı mahalde var olma hasebi ile birbirlerinin çelişigidir* denilirse salt yüklemli, eğer; *bu şey, ya siyah olur veyahut beyaz olur* diye söylenirse bu durumda ayırık şartlı önerme ve eğer; *bu şey, ya siyahtır veyahut beyazdır* denirse bu durumda ayırık şartlı önermeye benzeyen yüklemli önermedir. Aslında hepsi ortak bir sonuca varmakla birlikte, ama kendilerinde kullanılan sarîh mefhumlar farklılık arz etmektedir²⁵³ demektedir.

Kâtibî, iki tanesi muttasıla ve altı tanesi munfasıla olan bahsi geçen sekiz şartlı önermenin yani; lüzumiye-i muttasıla, ittifakiye-i muttasıla, inadiye-i hakikiye, ittifakiye-i hakikiye, inadiye-i maniat'ul cem, ittifakiye-i maniat'ul cem, inadiye-i maniat'ul hulû ve ittifakiye-i maniat'ul hulû önermelerinin olumlu ve olumsuz

²⁵¹ Râzî, *Tahrîrû'l Kavâidi'l Mantıkiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye*, s. 302-304, Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, s. 166-169, Öner, *Klasik Mantık*, s.77-84, Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, s. 94-96.

²⁵² Râzî, *Tahrîrû'l Kavâidi'l Mantıkiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye*, s. 304-305.

²⁵³ Cürcânî, *Hâşiyetü'Seyyîd eş-Şerîf alâ Tahrîri'l-Kavâidu'l Mantıkiyye*, s. 303-304.

olabileceklerini ve olumsuz önermenin, olumlu önermede verilen hükmün kaldırılması ile meydana geldiğini belirterek konuyla ilgili genel bazı kaideleri sıralar. Buna göre:

1. Muttasıla-i lüzumiye-i mucibe (olumlu gerekli bitişik) önermesi; iki doğru, iki yanlış, doğruluğu ve yanlışlığı bilinmeyen iki meçhul ve mukaddemi yanlış talisi doğru olan önermelerde doğru netice verir. Örneğin; *eğer Zeyd insan ise, o canlıdır/eğer Zeyd taş ise, o camittir/eğer Zeyd yazıyorsa, o, ellerini hareket ettiriyordur/eğer Zeyd eşek ise, o canlıdır.*²⁵⁴

2. Muttasıla-i lüzumiye-i mucibe (olumlu gerekli bitişik) önermesi; iki yanlış, iki doğru, mukaddemi yanlış talisi doğru veya mukaddemi doğru talisi yanlış olan önermelerde yanlış netice verir. Örneğin; *eğer boşluk mevcut ise, alem kadimdir/eğer boşluk mevcut ise, insan düşünendir/eğer insan düşünen ise, boşluk mevcuttur/eğer güneş doğmuşsa, Zeyd de insandır.*²⁵⁵

3. Muttasıla-i ittifakiye-i mucibe (olumlu Rastlantılı bitişik) önermesinin; iki doğrudan yanlış netice vermesi, muhaldir.²⁵⁶

Kutbüddin Râzî, bu konuyla ilgili olarak şöyle bir açıklamada bulunur; eğer her iki parça doğru ise, bunlardan biri diğerine doğrulukta zorunlu olarak muvafakat etmelidir. Dolayısıyla iki doğrudan yanlış netice vermesi mümkün değildir. Zira aralarında herhangi bir mülazemet ilişkisi bulunmamaktadır. Örneğin: *eğer insan düşünen ise, eşek de anırandır.* Ama eğer aralarında herhangi bir mülazemet ilişkisi varsa, bu durumda iki doğrudan yanlış netice verme olasılığı bulunmaktadır.²⁵⁷

4. Munfasıla-i hakikiye-i mucebe (olumlu gerçek ayırık) önermesi, parçaların biri doğru diğeri yanlış olduğunda doğru netice verir. Ama ikisi de doğru veya ikisi de yanlış ise yanlış netice verir. Örneğin: *bu sayı ya çifttir veyahut çift değildir/dört sayısı*

²⁵⁴ Kazvîni, **er-Risâletü's-Şemsiyye**, s. 25-26.

²⁵⁵ Kazvîni, **er-Risâletü's-Şemsiyye**, s. 26.

²⁵⁶ Kazvîni, **er-Risâletü's-Şemsiyye**, s. 26.

²⁵⁷ Râzî, **Tahrîrü'l Kavâidi'l Mantıkiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye**, s. 310.

*ya çifttir veyahut iki eşit parçaya bölünür/üç sayısı ya çifttir veyahut iki eşit parçaya bölünür.*²⁵⁸

5. Maniat'ul cem önermesi, her iki parçası yanlış veya biri doğru diğeri yanlış olduğunda doğru netice verir ama ikisi doğru olduğunda yanlış netice verir. Örneğin: *Zeyd ya ağaçtır veyahut taşdır/Zeyd ya insandır veyahut taşdır/Zeyd ya insandır veyahut düşünenidir.*²⁵⁹

6. Maniat'ul hulû' önermesi, her iki parça doğru veya biri doğru diğeri yanlış olduğunda doğru netice verir ama her ikisi yanlış olduğunda yanlış netice verir. Örneğin: *Zeyd ya ağaç olmayandır veyahut taş olmayandır/Zeyd ya taş olmayandır veyahut insan olmayandır/Zeyd ya insan olmayandır veyahut düşünen olmayandır.*²⁶⁰

7. Olumlularının yanlış netice verdiği önermelerin olumsuzları, doğru netice verir, olumlularının doğru netice verdiği önermelerin olumsuzları, yanlış netice verir.²⁶¹

Molla Muhammed Bakır şartlı önermeleri sekiz kısma ayırmıştır. Şartlı önerme taksiminde mütekaddimîn mantıkçılarını örnek almıştır. Kâtibî, şartlı önermelerin hangilerinin doğru hangilerinin yanlış netice verdiğini örneklerle açıklamıştır. Molla Muhammed Bakır ise bu tür açıklamalar yapmamıştır.

2.4. ŞARTLI ÖNERMELERİN KONUSUNUN NİCELİĞİ

Molla Muhammed Bakır şartlı önermelerin niceliğini durum ve zaman itibariyle bölümlere ayırmaktadır. Tûsî *Esâsü'l-iktibâs*'ta mukaddem ile talî arasında bitişme ya da ayrışmanın hükmü genel ise önerme tümel, eğer hüküm tahsis edilmiş ise tikel, hükmün genelliğini veya tahsis edilmiş olduğunu bildiren herhangi bir nicelik

²⁵⁸ Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 26.

²⁵⁹ Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 26.

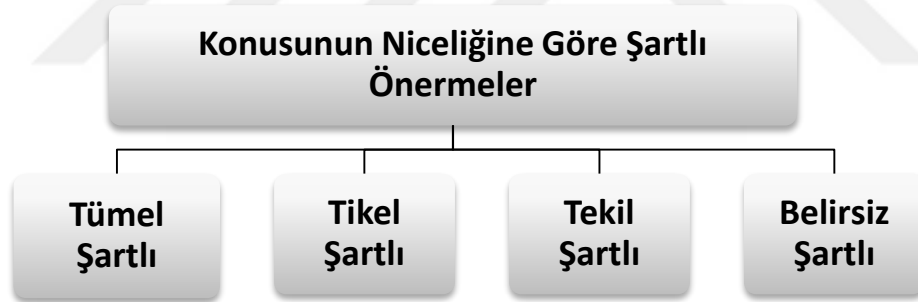
²⁶⁰ Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 26.

²⁶¹ Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 26.

lafzı olmadığında ise niceliği belirsiz önerme olur. Hükümü belirli bir zaman içinde geçerli olana da tekil önerme denir.²⁶²

Teftâzânî konusunun niceliğine göre şartlı önermeleri tümel, tikel, tekil ve belirsiz olarak dörde ayırmıştır.²⁶³ Molla Muhammed Bakır ise, şartlı önermelerin tüm çeşitlerinde mukaddem hakkında verilen hükmün, bazen onun tüm zaman/durumlarını (evza'ı) kapsamakta, bazen bunlardan sadece bazılarını ihata etmekte, bazen sadece belirli bir durum hakkında hüküm vermekte ve bazen de mutlak bir şekilde hükmedilmekte olduğunu dile getirdikten sonra birincisine tümel, ikincisine tikel, üçüncüsüne tekil veya özel ve dördüncüsüne de belirsiz şartlı önerme denmektedir.²⁶⁴ şeklinde tanımlamaktadır.

Molla Muhammed Bakır'ın konunun niceliğine göre şartlı önerme taksimi aşağıdaki gibidir.

Şekil:5. Molla Muhammed Bakır'ın Konusunun Niceliğine Göre Şartlı Önergeler Tasnifi

²⁶² Kuşlu, **Nasîrüddin Tûsî'de Önergeler Mantığı**, s. 102-103.

²⁶³ Teftâzânî, **Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm**, s. 9, Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 66

²⁶⁴ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 64.

Molla Muhammed Bakır, bunları şöyle ifade eder:

Tümel Şartlı Önerme: Mukaddemin tüm zaman ve halleri için hüküm verildiğinde meydana gelen önermedir. Örneğin; *her ne zaman Zeyd insansa, potansiyel olarak yazıcıdır.*²⁶⁵

Tikel Şartlı Önerme: Mukaddemin bazı zaman ve halleri için hüküm verildiğinde meydana gelen önermedir. Örneğin; *bazen eğer Zeyd hayvan ise insandır.*²⁶⁶

Tekil Şartlı Önerme: Mukaddemin belli bir zaman ve hali için hüküm verildiğinde meydana gelen önermedir. Örneğin; *eğer bugün Zeyd gelirse ona ikramda bulun.*²⁶⁷

Belirsiz Şartlı Önerme: Molla Muhammed Bakır, mukkadem hakkında verilen hüküm herhangi bir zaman kaydına tabi tutulmadan verilir ise meydana gelen önermedir. Örneğin; *eğer Zeyd hayvan ise insandır.*²⁶⁸ şeklinde tanımlamaktadır.

Teftâzânî şartlı önermelerin iki yüklemli veya iki bitişik veyahut iki ayrı ya da birbirlerinden farklı iki önermeden oluştuklarını ifade etmiştir.²⁶⁹ Molla Muhammed Bakır şartlı önermeleri bütün çeşitleri ile zikrettikten sonra şartlı önermelerin aslında yüklemli iki önermeden veya iki bitişik önermeden veyahut iki ayrı önermeden müteşekkil olduğunu söyleyerek Teftâzânî'yi örnek almıştır. Söz konusu önermelerin her birisinin, şartlı önerme eklerini almadan önce bağımsız ve tam bir önerme olduklarını ancak şartlı önerme halini aldıktan sonra nakıs/eksik birer önermeye dönüştüklerini ifade eder.²⁷⁰

²⁶⁵ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 64-65.

²⁶⁶ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 65.

²⁶⁷ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 65.

²⁶⁸ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 66.

²⁶⁹ Teftâzânî, *Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm*, s. 9, Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 66.

²⁷⁰ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 66-67.

Kâtibî, konunun niceliğine göre şartlı önermeler konusunu aktarırken seçtiği üslûptan anlaşıldığı kadarı ile, kendisinin de bu tür önermeleri dört kısma ayırdığını görmekteyiz. Lakin mahsure önermeyi açık bir biçimde dile getirmemekte bilakis tümel ve tikel şartlı önermeleri zikretmek sureti ile mahsure önermeyi zımnen ifade etmekte olup belirsiz şartlı önermeyi de sadece surlarını ifade etmek suretinde zikretmektedir. Biz de konuyu onun üslûbuyla uyumlu bir biçimde aktarmaya çalışacağız. Buna göre:

1. Tümel olumlu şartlı önerme; bütün zamanlarda talinin, mukaddeme lazım veya muannid olması ile oluşan önermedir. Bu önermenin muttasıla halinde surlarını ifade eden kelimeler şunlardır: *her zamanki (kullema)*, *ne zamanki (mehma)*, *ne zaman (meta)* ve munfasılada ise; *devamlı (daimen)*. Tümel muttasıla veya munfasıla olumsuzlarda ise; *kesinlikle değil (leyse elbettete)* sözcükleridir.

2. Tikel olumlu şartlı önerme; bazı zamanlarda talinin, mukaddeme lazım veya muannid olması ile oluşan önermedir. Tikel muttasıla veya munfasıla olumlu önermenin suru; *bazen olur (kad yekunu)* lafzıdır. Olumsuzlarında ise; *bazen olmaz (kad la yekunu)* ve selb harfini tümel olumlu önermesinin surlarının başına getirilmesi (*leyse kullema*) ile gerçekleşir.

3. Tekil olumlu şartlı önerme; belirli bir zamanda talinin, mukaddeme lazım veya muannid olması ile oluşan önermedir.

4. Belirsiz şartlı önermenin surları; muttasılada *eğer (lev ve in)* ve *olduğu zaman (iza)*, munfasılada ise; *ya (imma)* ve *veya (ev)* lafızlarıdır.²⁷¹

Kâtibî, şartlı önermeler konusunun sonunda şartlı bir önermenin hangi önermelerden terkip edilebileceğini beyan eder. Buna göre:

a) iki yüklemlî önerme

²⁷¹ Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 27.

- b) iki muttasıla
- c) iki munfasıla
- d) bir yüklemlı bir muttasıla
- e) bir yüklemlı bir munfasıla
- f) bir muttasıla ve bir munfasıla

Böylece şartlı önermelerin terkip edildiği önermeler göz önünde bulundurulduğunda, muttasıla önermeler dokuz şekilde ve munfasıla önermeler de altı şekilde terkip edilmektedir.²⁷²

Kutbüddin Râzî, şartlı önermelerde tümelliğin ölçüsü, mukaddem ve talinin tümel olması değil bilakis ittisallık ve infisallık bakımından hükmün tümelliği olduğunu ifade eder.²⁷³ Aynı şekilde tikelliğin ölçüsü, mukaddem ve talinin tikel olması değil, bilakis zaman ve durumların tikel olması ve böylece söz konusu ittisal veya infisalin bazı zamanlarda veya durumlarda meydana gelmesi veya gelmemesidir. Tekil şartlı önerme ise belirli bir zaman veya durumun tespit edildiği önermedir. Özetle şu denilebilir; şartlı önermelerdeki zaman ve durum, yüklemlı önermedeki fertler mesabesinde olup mahsurelik, tümellik, tikellik, tekillik ve muhmelliği belirlerler.²⁷⁴

Yukarıdaki faydalı bilgilendirmeden sonra Kutbüddin Râzî, şartlı önermenin surlarını belirleyen edatları zikreder ve bileşik şartlı önermelerin meydana geldikleri önermeler bakımından kısımlarını örnekleri ile sıralamaya başlar.²⁷⁵

Cürcânî, şartlı önermelerin nicelik ve durumları konusu ile ilgili olarak konuya örnekler vererek geniş bir açıklama yaptıktan sonra evza'ı (اوضاع) ile kastedilen şeyin; mukaddem ile içtima'ı mümkün olan şeyler vasıtası ile mukaddeme hasıl olan

²⁷² Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 27.

²⁷³ Râzî, *Tahrîrü'l Kavâidi'l Mantıkiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye*, s. 314.

²⁷⁴ Râzî, *Tahrîrü'l Kavâidi'l Mantıkiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye*, s. 315-317.

²⁷⁵ Râzî, *Tahrîrü'l Kavâidi'l Mantıkiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye*, s. 317-322.

durumlar olduğunu beyan eder. Zira mukaddemle içtima'ı mümkün olan şeylerin bazıları *Zeyd, her eşek olduğunda cisimdir* örneğindeki gibi özü itibari ile mümtan'ı de olabilir, zira Zeyd, asla anıranlardan olmaz ama eğer anıranlardan olursa kesinlikle cisim olmak zorundadır, *Zeyd, her insan olduğunda hayvandır* örneğindeki gibi mümkün de olabilir. Dolayısı ile her ikisi de şartlı önermede tali olabilirler.²⁷⁶ Molla Muhammed Bakır, konusunun niceliğine göre şartlı önermeleri dörde ayırıp tanımını yapmakla yetinmiştir. Molla Muhammed Bakır konusunun niceliğine göre şartlı önerme taksiminde mütekaddimîni örnek almıştır.

Buraya kadar yüklemli ve şartlı önermelere konusunu ele aldık. Bundan sonra kipli önerme ve önermenin hükümleri konusunu inceleyeceğiz.

²⁷⁶ Cürçânî, *Hâşiyetü's-Seyyîd eş-Şerîf alâ Tahrîri'l-Kavâidu'l Mantıkiyye*, s. 314-315.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KİPLİ ÖNERMELER

3.1. KİPLİ ÖNERMELER

Kipli önermeleri ilk defa Aristoteles ele almıştır.²⁷⁷ Fakat Aristoteles bu tür önermeleri hangi prensibe göre işlediğini açıklamamıştır.²⁷⁸

Fârâbî, önermenin cüzleri olarak alınan lafızlar arasında “kipler” diye adlandırılan lafızlardan bahseder. Kipi, önermenin yüklemine bitişen ve yüklem için var oluş keyfiyetine delalet eden sözdür²⁷⁹, diye tanımlar. İbn Sînâ ise, kipli yüklem konuya olan nisbet ve bağlantısının derecesini göstermek için önermenin üç elemanı olan konu, yüklem ve rabıtaya eklenen bir sözdür²⁸⁰, diye tanımlar. Gazzâlî ise önermede yüklem konuya nisbetinin değişik şekilleri olduğunu söyler. Bu nisbeti zorunlu, mümkün ve imkânsız şeklinde ifade etmektedir.²⁸¹

Fârâbî, maddesi zorunlu olan bir önermeyi kipi bakımından zorunlu bir önermeden farklı görür. Ona göre maddesi zorunlu önerme örneğin, “*Her üç tek sayıdır.*” önermesinde olduğu gibi yüklem hiçbir vakitte konudan ayrılması mümkün olmayan önermedir. Fakat kipi zorunlu bir önerme, maddesi ister zorunlu ister mümkün olsun kendisine “zorunluluk” lafzı bitişen önermedir. Örneğin “*Zeyd zorunlu*

²⁷⁷ Hamdi Ragıp Atademir, **Aristo’nun Mantık ve İlim Anlayışı**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974, s.110-11.

²⁷⁸ Necati Öner, “Klasik Mantıkta Modalite”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XV, 1967, s. 69-85.

²⁷⁹ Fârâbî, **Kitabu’l-İbare**, s.144.

²⁸⁰ İbn Sînâ, **Kitâbu’ş-Şifâ: El İbare**, s. 112

²⁸¹ Gazzâlî, **Miyaru-l İlm, İlmin Ölçütü**, s.130.

olarak yürüyendir” maddesi mümkün kipi zorunlu olan bir önermedir. “Her üç zorunlu olarak tek sayıdır.” Önermesi ise hem kipi hem de maddesi zorunlu bir önermedir.²⁸² şeklinde açıklama yapmaktadır.

Kâtibî, kipli önermeler konusuna girmeden önce önermelerin maddeleri ve kipleri arasındaki farkı tanımlar. Buna göre; konu ve yüklem arasında olumlu veya olumsuz zorunluluk, devam, zorunlu olmama veya devamsızlık gibi niteliksel olarak bir nisbetin de olması gerektiğini ifade eder. İşte bu nitelikselliğe önermenin maddesi ve ona delalet eden lafız/sözcüklere de önermenin kipi denir.²⁸³ şeklinde açıklama yapmaktadır.

Molla Muhammed Bakır’ın kitabında daha önce bütün önermelerde konu ve yüklem arasında bir nisbetin var olduğunu zikretmiştik. Söz konusu bu nisbet bazen açık bir kayıtlarla zikredilerek kayıtlanır. İşte önermelerde bulunan nisbetin açık kaydına önermenin kipi ve bu tür önermelere de kipli (müveccehe) önermeler denmektedir. Molla Muhammed Bakır, kipli önermelerin dört ana kipe sahip olduklarını söyler; bunların imkân, zorunluluk, devam ve fiil olduğunu ifade eder.²⁸⁴

Aristoteles ise kip kelimesini açıkça kullanmamış, önermeler kitabında arı ya da basit; zorunlu ve mümkün önermelerden bahsetmiştir.²⁸⁵ Fârâbî; mümkün, zorunlu ve mutlak olmak üzere üç kip tanımaktadır. Bu üç önerme yukarıda saydığımız Aristoteles’in arı, zorunlu ve mümkün önermesini karşılamaktadır.²⁸⁶

İbn Sînâ; konu, yüklem ve bağdan oluşan üçlü önermeye zorunluluk, mümkün ve imkânsız kiplerinin bitişmesiyle meydana gelen dörtlü önermeler olduğunu ifade etmiştir.²⁸⁷ Önermede konunun fertlerine zât-ı mevzû; konunun anlamına vasf-ı mevzû denir. Bu kavramlar önermenin yapısının daha iyi anlaşılmasıyla beraber kiplerini

²⁸² Özpilavcı, *Fârâbî’nin Önerme Anlayışı*, s. 276.

²⁸³ Kazvîni, *er-Risâletü’ş-Şemsiyye*, s. 20-21.

²⁸⁴ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık’ul-mehdevî*, s. 57.

²⁸⁵ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, s. 118.

²⁸⁶ Naci Bolay, *İbn Sînâ Mantığında Önermeler*, MEB Yayınları, İstanbul, 1994, s. 95.

²⁸⁷ İbn Sînâ, *Yorum Üzerine*, s.103.

belirlemede de katkı sağlamaktadır.²⁸⁸ Müttekaddimîn mantıkçıları üç kip kabul etmiştir. Bunlar; imkân, imtina ve zorunluluktur. Müteahhirîn mantıkçıları ise, zorunluluk, devam, imkân ve fiil şeklinde dört kipi kabul etmiştir.²⁸⁹ Molla Muhammed Bakır kipli önermelerin dört ana kipe sahip olduğu söylemiş ve bu konuda müteahhirînin görüşünü benimsemiştir. Bu dört kipe kısaca değineceğiz.

1. Zorunluluk: Olumlu ya da olumsuz önermede yüklemın konuya yüklenmekten ayrılmasının mümkün olmamasıdır.²⁹⁰ Müteahhirîn mantıkçıları zorunluluğun altı çeşit olduğunu söylerler: Konunun özünden olan zorunluluk, Zatı mevzûu bütün vakitlerinde nisbetin yani yüklemın konuya yüklenmesinin zorunluluğu, Zatı mevzûu “vasfı mevzû” ile vasıflandırılması sonucu oluşan zorunluluk, Belirli vakitteki zorunluluk, Belirsiz vakitteki zorunluluk, yüklemın şartına bağı zorunluluk.²⁹¹

2. Devam: Yüklemın konuya yüklenmesinin kesin olarak ayrılmaması veya çözülmemesidir.²⁹² Gelenbevi devamı, ezeli, zâtî ve vasfî olmak üzere ayırır.

Devam-ı ezeli, nisbetin konudan ezeli ve ebedi olarak çözülmemesidir. Devam-ı zâtî, konunun bütün vakitlerde, varlığında veya yokluğunda nisbetin çözülmemesidir. Devam-ı vasfî ise konunun vasfı var olduğu sürece nisbetin çözülmemesidir.²⁹³

3.Fiil: Olumlu ya da olumsuz nisbetin bilfiil gerçekleşmesidir. Örneğin, “Allah bilfiil âlimdir, Allah bilfiil cisim değildir.” Fiilin hakikati, nispetin yokluktan bilfiil tahakkuk etmesidir. O zaman içerisinde olan şeylerdendir. Fiil önce ve sonra değil sadece ortaya çıktığı anda vardır.²⁹⁴

²⁸⁸ Necmi Derin, **Kutbuddin Râzi’ye Göre Yeni Bilgi Veren Önerme ve Özellikleri**, Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyum Bildirileri Kitabı içinde, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2014, s. 85-91.

²⁸⁹ Öner, **Klasik Mantık**, s. 97-101

²⁹⁰ Nazım Hasırcı, **Son Dönem Osmanlı’da Kipli Mantık**, Araştırma Yayınları, Ankara, 2013, s.34.

²⁹¹ Öner, **Klasik Mantık**, s.100-101.

²⁹² Nazım Hasırcı, **Son Dönem Osmanlı’da Kipli Mantık**, s. 43

²⁹³ Gelenbevî, **Risâletü’l İmkân**, Şirket-i Sahafiyeye-i Osmaniyye Matbaası, İstanbul 1309, s.38, Bingöl, **Gelenbevî’nin Mantık Anlayışı**, s. 63, Hasırcı, **Son Dönem Osmanlı’da Kipli Mantık**, s 43.

²⁹⁴ Gelenbevî, **Risâletü’l İmkân**, s.41, Bingöl, **Gelenbevî’nin Mantık Anlayışı**, s. 64, Hasırcı, **Son Dönem Osmanlı’da Kipli Mantık**, s 43.

4. İmkân: Bir şeyin kendi özünde varlığı ve yokluğunun eşit olmasıdır. İmkân; imkân-ı âm ve imkân-ı hâs olmak üzere ikiye ayrılır.²⁹⁵

Kâtibî, kipli önermeler ve ona taalluk eden ahkâm konusunun ele alınması, mantık bilginleri tarafından bir adet haline geldiğini ifade ettikten sonra, kipli önermeleri ilk önce basite yani hakikati itibari ile sadece olumlu veya olumsuz olan önermeler ve mürekkebe (bileşik) yani hakikati itibari ile hem olumlu ve hem olumsuz kiplerden oluşan önermeler diye iki ana kısma ayırdıktan sonra basite kipli önermelerin altı çeşit, bileşik kipli önermelerin de yedi çeşit olduğunu beyan eder.²⁹⁶

Molla Muhammed Bakır da kipli önermeleri iki kısma ayırmıştır. Bunlar;

1. Önerme söz konusu kiplerden sadece bir tanesini ihtiva ediyor ise kipli basit (basite) önermedir. Örneğin; *Allah âlimdir zorunlu olarak*.²⁹⁷

2. Önerme bahsi geçen kiplerden iki tanesini ihtiva ediyor ise kipli bileşik (mürekkeb) önermedir. Örneğin; *her yazı yazan, yazı yazdığı müddetçe zorunlu olarak parmaklarını hareket ettirir, devamlı değil*. Buna göre ister basit olsun ister bileşik olsun kipli önermeler barındırdıkları kiplere göre çeşitli kısımlara ayırmaktadır.²⁹⁸

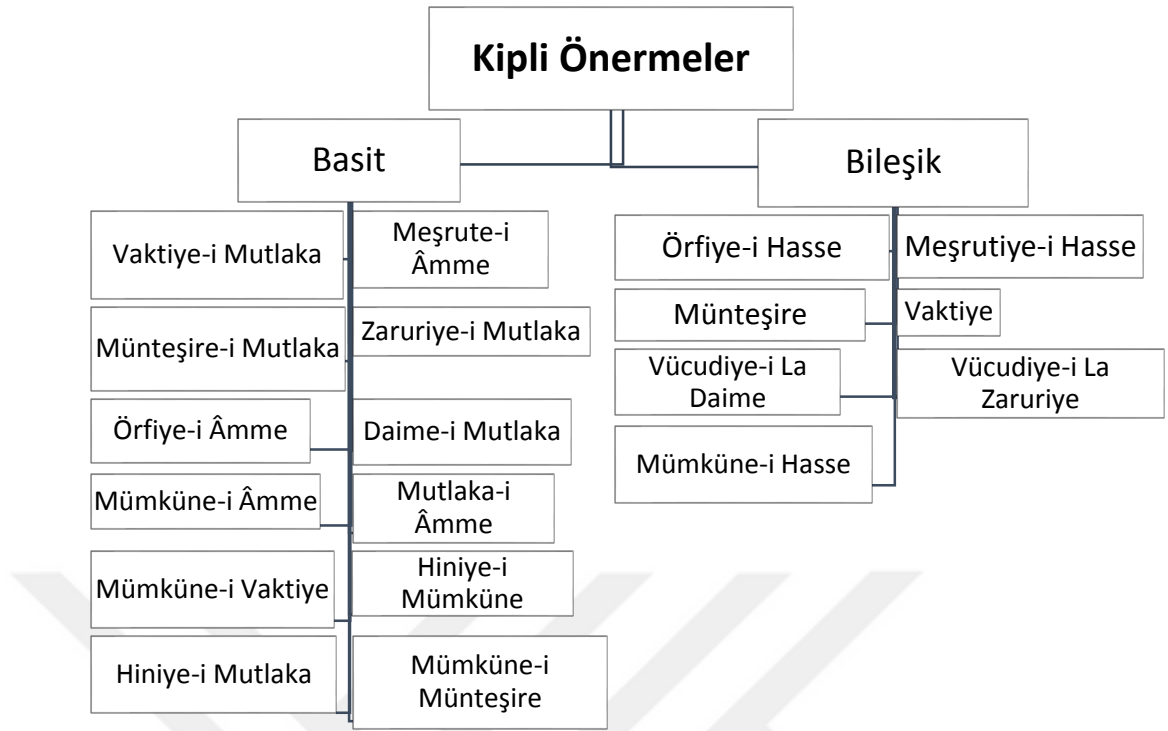
Molla Muhammed Bakır'ın kipli önerme tasnifi aşağıda verilmiştir.

²⁹⁵ Hasırcı, **Son Dönem Osmanlı'da Kipli Mantık**, s 44.

²⁹⁶ Kazvîni, **er-Risâletü's-Şemsiyye**, s. 21.

²⁹⁷ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 57.

²⁹⁸ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 59.

Şekil:6. Molla Muhammed Bakır'a Göre Kipli Önergeler Tasnifi

3.1.1. Kipli Basit Önergeler

Basit ve bileşik kipli önermelerin her biri barındırdıkları kiplerine göre çeşitlilik arz etmektedirler. Teftâzânî kipli basit önermeleri, ihtiva ettikleri kip esasınca *zaruriye-i mutlaka*, *meşrute-i âmme*, *vaktiye-i mutlaka*, *müntehire-i mutlaka*, *daime-i mutlaka*, *örfiye-i âmme*, *mutlaka-i âmme* ve *mümküne-i âmme* olmak üzere sekiz kısma ayırmaktadır.²⁹⁹

Kâtibî ise söz konusu kipli basit önermelerden sadece *zaruriye-i mutlaka*, *daimiye-i mutlaka*, *meşrute-i âmme*, *örfiye-i âmme* *mutlaka-i âmme* ve *mümküne-i âmme* olmak üzere altı önermeyi zikretmiştir.

²⁹⁹ Teftâzânî, *Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm*, s. 8-9, Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 55-57

Molla Muhammed Bakır, söz konusu önermeleri kabul etmekle birlikte bunlara *hiniye-i mümkinе, mümkinе-i vaktiye, mümkinе-i münteşire ve hiniye-i mutlaka* önermelerini de ekleyerek kipli basit önermeleri on ikiye çıkarmaktadır.³⁰⁰

Bakır'ın ele aldığı basit kipli önermeler ayrıntılarıyla birlikte şunlardan ibarettir:

1. Zâruriyye-i Mutlaka: Molla Muhammed Bakır, “konunun zatı var oldukça yüklemın konuya yüklenmesinin zorunluluğuna hükmedilen önermedir,”³⁰¹ şeklinde tanımlamış, söz konusu bu zorunluluğa, zâruriyye zatiye demiştir. Örneğın: *Allah zorunlu olarak âlimdir. Zâruriyye-i zatiye önermesi Allah'ın zaruretle âlim olması mevzunun zatında zaruret olduğu önerme türüdür.*

İzmirli'ye göre zâruriyye-i mutlakada yüklemın konu için varlığının zorunluluğu değil, aynı zamanda yüklemın konu için yokluğunun zorunluluğu da bulunmaktadır.³⁰² Örneğın, *her insan var olduğu sürece zorunlu olarak hayvandır.* Olumlu olan bu önerme, var olan her bir insan ferdi için var olduğu bütün vakitlerde ondan hayvanlığın ayrılması mümkün değildir. Zira hayvanlık insanın özsel niteliğindendir ve bunun insandan kaldırılması mümkün değildir.³⁰³ şeklinde açıklamaktadır.

2. Meşrûte-i Âmme: Molla Muhammed Bakır “meşrûte-i âmmeyi, konunun vasfı mevcut oldukça yüklemın konuya yüklenmesinin zorunluluğuna hükmedilen önermedir,”³⁰⁴ şeklinde tanımlamaktadır. Bu tür bir zorunluluğa zâruriyye vasfiye denilir. Örneğın, *her insan insan olduğu sürece zorunlu olarak konuşur.*

Bu tür önermeler “zaruret bi şart el- vasf” ile olur. Örneğın: *Her yazı yazan, yazdığı müddetçe zorunlu olarak parmakları hareket eder gibi.* Bazen de “zaruret madame-l vasf” ile olur. *Her yazı yazan, yazdığı müddetçe zorunlu olarak hayvandır*

³⁰⁰ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 57-58.

³⁰¹ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 55.

³⁰² İsmail Hakkı İzmirli, *Felsefe Dersleri*, Hukuk Matbaası, İstanbul 1330, s. 139.

³⁰³ Hasırcı, *Son Dönem Osmanlı'da Kipli Mantık*, s.51.

³⁰⁴ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 55.

gibi.³⁰⁵ Bu önerme her bir yazıcının yazma vasfıyla muttasıf olma şartıyla yazmakla sıfatlandığı zaman zarfında parmaklarının zorunlu olarak hareketli olması anlamına gelir.³⁰⁶ Gelenbevî bu iki anlam arasında eksik girişimlilik olduğunu söyler. Bu iki anlam arasında tam girişimlilik olduğunu iddia edenleri reddeder.³⁰⁷ Zâruriyye mutlakada zatı mevzunun varlığı gerekliken meşrute-i âmmede ise vasfı mevzu gereklidir. Konunun vasfı var olduğu sürece yüklemın konuya yüklenmesinin ya da yüklenmemesinin zorunluluğu ile hükmonulan önermelerdir.³⁰⁸

3. Vaktiye-i Mutlaka: Molla Muhammed Bakır vaktiye-i mutlakayı, “belli bir zamanda, yüklemın konuya yüklenmesinin zorunluluğuna hükmedilen önermedir,”³⁰⁹ şeklinde tanımlamaktadır. *Yerküre, ay ve güneş arasına girdiği zaman, ay zorunlu olarak tutulur.* Örneğindeki gibi ayın tutulması devamlı değil belli bir zaman dilimindedir.³¹⁰ Molla Muhammed Bakır vaktiye-i mutlakayı bu şekilde tanımlarken, Abdünnâfi Efendi (ö. 1890)’ye göre, belli bir zaman hükmeden kişinin önermede öznenin fertlerinin var ya da yok olduğu vakitlerden birinin belirlediği zaman dilimidir,³¹¹ şeklinde tanımlamaktadır. Vaktiye-i Mutlakadaki belirli vakit, zatı mevzunun mevcut olduğu vakit değil, yüklemın konuya bağlandığı ya da bağlanmadığı vakittir.³¹²

4. Münteşire-i Mutlaka: Molla Muhammed Bakır münteşire-i mutlakayı, “belirsiz bir zamanda yüklemın konuya yüklenmesinin zorunluluğuna hükmedilen önermedir,”³¹³ şeklinde tanımlamaktadır. Bahsi geçen nisbetin zamansal belirsizliği, hükmün özü itibari ile değil bilakis, konuşan kişinin zihni itibariyledir. *Ay, zamanın birinde zorunlu olarak tutulur.* Örneğinde görüldüğü gibi Ay’ın zamanın birinde

³⁰⁵ Bingöl, **Gelenbevî’nin Mantık Anlayışı**, s. 67.

³⁰⁶ Hasırcı, **Son Dönem Osmanlı’da Kipli Mantık**, s.52.

³⁰⁷ Gelenbevî, **Burhan**, s. 21.

³⁰⁸ İsmail Köz, **İslâm Mantıkçılarında Modalite Teorisi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000, s. 191.

³⁰⁹ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık’ul-mehdevî**, s. 56.

³¹⁰ Hasırcı, **Son Dönem Osmanlı’da Kipli Mantık**, s.53.

³¹¹ Abdülnafi Efendi, **Fenni Mantık**, C II, Matba-i Amire, 1295, s. 77.

³¹² Köz, **İslâm Mantıkçılarında Modalite Teorisi**, s. 191.

³¹³ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık’ul-mehdevî**, s. 56

tutulması hükmü vakitlere yayılmıştır. Vaktiye-i mutlaka ve münteşire-i mutlaka'ya vaktiyeteyn de denir.³¹⁴

5. Daime-i Mutlaka: Molla Muhammed Bakır daime-i mutlakayı, “konunun zatı varoldukça nisbetin devamına hükmedilen önermedir,” şeklinde tanımlamaktadır. Buradaki devamlılıktan kasıt nisbetin hiçbir şekilde konudan ayrılmaz oluşudur. Bu ayrılmazlık ister imkânsız olsun ister mümkün olsun. Ayrıca daime-i mutlakanın kapsamı, zaruriye-i mutlaka'dan daha geniştir. Örneğin; *her insan devamlı hayvandır, her felek devamlı muteharriktir.*³¹⁵ Daime-i mutlaka konu ve yüklem arasındaki keyfiyetin devamlılığı veya devamsızlığını bildiren önermelerdir.

Olumsuzuna örnek verirsek; *hiçbir insan mevcut olduğu sürece devamlı olarak at değildir*, örneğinde insan varlığı için atlığın devamlı olarak gerçekleşmemesi ile hükmonulmaktadır.³¹⁶

6. Örfiye-i Âmme: Molla Muhammed Bakır örfiye-i âmmeyi, “konunun vasfı devamlı oldukça yüklem konuya yüklenmesinin devamı ile hükmedilen önermedir,”³¹⁷ şeklinde tanımlamaktadır. Yani “vasf-ı mevzu” devamlı olduğu sürece yüklem konuya yüklenmesinin ya da yüklenmemesinin devamıyla hükmolunan önermelerdir.³¹⁸ Bu tür önermelerde nisbetin zorunlu olması veya olmaması önemli değildir. Örfiye-i âmme önermesi, Meşrute-i âmme önermesinden daha kapsamlıdır. Örneğin; *her insan, insan olduğu müddetçe devamlı olarak hayvandır, her felek, felek kaldığı müddetçe devamlı olarak mutaherriktir.*³¹⁹ Olumsuzuna örnek verirsek; *hiçbir yazıcı yazdığı müddetçe daima parmakları hareketsiz değildir.*³²⁰ Daimetü'l mutlakadan sonra sıfat getirilmek suretiyle yapılan kipli önerme çeşididir.

³¹⁴ Hasırcı, **Son Dönem Osmanlı'da Kipli Mantık**, s.53.

³¹⁵ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 56.

³¹⁶ Hasırcı, **Son Dönem Osmanlı'da Kipli Mantık**, s.54.

³¹⁷ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 56.

³¹⁸ Köz, **İslâm Mantıkçılarında Modalite Teorisi**, s. 196.

³¹⁹ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 56.

³²⁰ Hasırcı, **Son Dönem Osmanlı'da Kipli Mantık**, s.54.

7. Mutlaka-i Âmm: Molla Muhammed Bakır mutlaka-i âmmeyi, “varolan nisbetin fiiliyetine hükmedilen yani olumlu veya olumsuz nisbetin caizlik ve imkân düzeyinden çıkıp gerçekliğe kavuşması ile meydana gelen önermedir,”³²¹ şeklinde tanımlamaktadır. Binaenaleyh söz konusu önermeler sadece geçmiş zaman veya şimdiki zaman için tasavvur edilebilir. Zira gelecek zaman daha gelmediğinden ötürü, nisbetin varlığına veya yokluğuna hükmedilemez. Örneğin; *Zeyd bilfiil ayaktadır/Zeyd oturmamıştır*³²². “*Zeyd bil fiil ayaktadır.*” önermesinde Zeyd bilfiil (şu an) ayaktadır. Yani konu ve yüklem aradındaki keyfiyyetin şu an olduğunu gösteren önermedir. Hasırcı mutlaka-i âmmeyi, “nispetin fiiliyyeti yani yüklemün özneye yüklenmesinin fiile çıkmasıyla hükmolunan önermedir”, şeklinde tanımlamaktadır.

8. Mümkine-i Âmm: Molla Muhammed Bakır mümkün-i âmmeyi, “yüklemün konuya olumlu veya olumsuz, bir imkân ile yüklenerek meydana gelen önermedir,”³²³ şeklinde tanımlamaktadır. Örneğin; *Allah, imkân-i âmm ile âlimdir/Zeyd, imkân-i âmm ile ayaktadır.* Zeyd’in ayakta olmama durumu olmasına rağmen örnekte Zeyd’in ayakta olma durumu tercih edilmiştir. Bu tür kipli önermeler mümkün-i âmm çeşididir.

Cürcânî, Mümkine-i âmm konusu ile ilgili olarak imkân-ı âmm’nin bazen hükmün karşı tarafından özsel zorunluluğu selbettiğini, bazen de muvafık taraftan özsel imtina’ı selbettiğini ifade eder. Yani olumluluk veya olumsuzluk imkânı, olumluluğun veya olumsuzluğun imtina’nının ademi veya selbin zaruretinin ademi anlamındadır. Daha kısa bir ifade ile imkân-ı âmm, her iki zaruretin selbedilmesidir.³²⁴ şeklinde açıklama yapmaktadır.

9. Hiniye-i Mümkine: Molla Muhammed Bakır hiniye-i mümküneyi, “konu vasfedildiği anda nisbetin imkanına hükmedilen önermedir,”³²⁵ şeklinde tanımlamaktadır. Örneğin; *her yazı yazan, yazdığı müddetçe bil’imkan parmakları*

³²¹ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık’ul-mehdevî*, s. 57.

³²² Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık’ul-mehdevî*, s. 57.

³²³ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık’ul-mehdevî*, s. 57.

³²⁴ Cürcânî, *Hâşiyetü’l-Seyyîd eş-Şerîf alâ Tahrîri’l-Kavâidu’l Mantikiyye*, s. 284.

³²⁵ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık’ul-mehdevî*, s. 57.

hareket eder. “Her yazı yazan bil’imkan parmaklarını oynatır.” önermesi “yazdığı müddetçe” ile vasıflandırılmıştır.

10. Mümkine-i Vaktiye: Molla Muhammed Bakır mümkine-i vaktiyeyi, “konu vasfedildiği anda nisbetin belirli bir zamandaki imkânına hükmedilen önermedir,”³²⁶ şeklinde tanımlamaktadır. Örneğin; *her insanın yemek yediği vakit, bil’imkan parmakları hareket eder.*

11. Mümkine-i Münteşire: Molla Muhammed Bakır mümkine-i münteşireyi, “konu vasfedildiği anda nisbetin herhangi bir zamandaki imkânına hükmedilen önermedir,”³²⁷ şeklinde tanımlamaktadır. Örneğin; *her insan, herhangi bir vakitte bil’imkan parmakları hareket eder.*

12. Hiniye-i Mutlaka: Tûsî (ö. 1274), bu tür önermeleri genel mutlak önerme sistemine özgü bir önerme olarak görür. Daha sonra Tûsî’nin öğrencisi Kâtibî (ö. 1277) gibi sonraki mantıkçılar bu önermeleri hiniye-i mutlaka olarak isimlendirdiler.³²⁸ Molla Muhammed Bakır ise, “konu vasfedildiği anda nisbetin fiiliyetine hükmedilen önermedir,”³²⁹ şeklinde tanımlamaktadır. Örneğin; *her yazı yazan, yazdığı vakit bilfiil parmakları hareket eder. “Her yazı yazan bilfiil parmaklarını oynatır.” önermesi “yazdığı vakit” ile vasıflanmıştır. Böylece on iki kipli önermeyi bitirdik.*

Kutbüddin Râzî, önermelerin kiplerini aktarırken yüklem konuya nisbetinde, söz konusu nisbetin akılda ve lafızda bir vücuda sahip olması gerektiğini ifade ederek konuyu felsefî bir yöntem ile açıklamaya ve beyan etmeye çalışır. Buna göre; nisbet için sabit olan vücut, önermenin maddesi, akılda sabit olan vücut, önermenin akli kipi ve lafızda sabit olan vücuda ise önermenin lafzi kipi denildiğini dile getirerek önermenin doğruluğu; önermenin kipinin, önermenin maddesine uyması, yanlışlığı ise; kipi maddeye muhalif olması olduğunu ifade eder.³³⁰ Bu açıklamadan sonra Kutbüddin Râzî, Kâtibî’nin basite ve bileşik kipli önermelerin arasındaki farkı

³²⁶ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık’ul-mehdevî*, s. 57.

³²⁷ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık’ul-mehdevî*, s. 57.

³²⁸ Harun Kuşlu, *Nasîrüddin Tûsî’de Önermeler Mantığı*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2016, s.114.

³²⁹ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık’ul-mehdevî*, s. 57.

³³⁰ Râzî, *Tahrîr’ül Kavâidi’l Mantıkiyye fi Şerhi’r Risâleti’s-Şemsiyye*, s. 273-276.

açıklayan tanımını yani; “basite: hakikati itibari ile sadece pozitif veya negatif olan önermeler, mürekkebe (bileşik): hakikati itibari ile hem pozitif ve hem negatif kiplerden oluşan önermeler”³³¹ açıklamasını destekleyerek metinde bahsi geçen altı basite ve yedi bileşik kipli önermeleri beyan etmekle birlikte aralarındaki ilişkiyi de açıklar. Konu ile ilgili olarak önermeler arasındaki nisbetin dışında, metinden farklılık arz edecek bir açıklamada bulunulmadığından ötürü bahsettiği ilişkiyi beyan etmekle yetiniyoruz. Buna göre;

Kutbüddin Râzî, zaruriye-i mutlaka ile daime-i mutlaka arasında tam girişimlik (umum ve husus mutlak) ilişkisi vardır. Meşrute-i âmme ile zaruriye-i mutlaka ve daime-i mutlaka arasında eksik girişimlik (umum ve husus min vech) bulunmaktadır.³³²

Örfiye-i âmme ile meşrute-i âmme arasında tam girişimlik ilişkisi vardır. Mutlaka-i âmme ile yukarıda zikredilen dört önerme arasında tam girişimlik ilişkisi bulunmaktadır.³³³ Mümkine-i âmme ile önceki beş önerme arasında tam girişimlik bulunmaktadır.³³⁴ şeklinde açıklama yapmaktadır.

Cürcânî, her bileşik önermenin, kipli olduğunu ama her kipli önermenin bileşik olmadığını dile getirerek genel bir kaide ortaya koyar. Daha sonra da önermeler arasında var olan dört ilişki türlerinin, önermelerin bir şeye hamlolunmalarıyla değil, bilakis söz konusu önermelerin doğrulukları ve gerçekteki tahakkukları hasebi ile olduğunu beyan eder. Zira hamlolunma konusu, sadece tekillere ve tekil hükmünde olanlara has bir durumdur.³³⁵ şeklinde açıklama yapmaktadır.

Kutbüddin Râzî, basit kipli önermeleri kendi aralarında tam ve eksik girişimlilik ilişkisine göre değerlendirmiştir. Molla Muhammed Bakır ise basit kipli önermelerin tanımını yapıp açıklamakla yetinmektedir.

³³¹ Râzî, *Tahrîrü'l Kavâidi'l Mantıkiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye*, s. 277.

³³² Râzî, *Tahrîrü'l Kavâidi'l Mantıkiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye*, s. 278-279.

³³³ Râzî, *Tahrîrü'l Kavâidi'l Mantıkiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye*, s. 280-284.

³³⁴ Râzî, *Tahrîrü'l Kavâidi'l Mantıkiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye*, s. 284-285.

³³⁵ Cürcânî, *Hâşiyetü'Seyyîd eş-Şerîf alâ Tahrîri'l-Kavâidu'l Mantıkiyye*, s. 277.

3.1.2. Kipli Bileşik Önermeler

Kipli basit önermeler yalnızca olumlu ya da olumsuz olurken kipli bileşik önermeler ise hem olumlu hemde olumsuz keyfiyetlerini kendi içinde barındırır. Fakat kipli bileşik önermelerde olumlu ve olumsuz keyfiyyet farklı keyfiyyetler değildir; bilakis birbirini tamamlayan keyfiyetlerdir. Kipli bileşik önermedeki olumsuz keyfiyyet basit kipli önermeyi yanlışlamaz. Bütün kipli bileşik önermeler ister tümel ister tikel olsun olumlu ve olumsuz olarak, olumlu bir önermedir.³³⁶ Konunun başında belirttiğimiz gibi kipli bileşik önermeler, iki kipi birlikte zikredildiği önermelerdir. Dolayısıyla devam ve zorunluluk kipleri ile kayıtlanarak meydana gelirler.

Kipli bileşik önermeler, iki kipli basit önermeden oluşur. İki önermeden ilkinin kipi açık, ikincisinin kipi açık olarak gelmeyen ancak kipi “la daime” ve “la zarure” kelimeleriyle işaret edilen önermelerdir. İkinci önerme birinci önermeye nitelik yönüyle ters, nicelik yönüyle de uyumlu olur.

Buna göre Kâtibî, Kutbüddin Râzî, Teftâzânî, Cürçânî ve Molla Muhammed Bakır kipli bileşik önermelerin yedi çeşit olduğunu kabul etmişlerdir. Bunlardan beş tanesi devam ve iki tanesinin de zorunluluk ile kayıtlandığını ileri sürmüşlerdir.

1. Meşrutiye-i Hasse: Molla Muhammed Bakır meşrutiye-i hasse’yi “meşrutiye-i âmme önermesinin, zatın devamsızlığı ile kayıtlanarak zattan, nisbetin devamlılığını selbedince meydana gelen önermedir,³³⁷ şeklinde tanımlamaktadır. Örneğin; *her yazı yazan, yazdığı müddetçe zorunlu olarak parmakları hareket eder, fakat devamlı değil.* “Her yazı yazan, yazdığı müddetçe zorunlu olarak parmakları hareket eder.” önermesi birinci önermemiz “devamlı değil” önermesi ikinci önermemizdir. Birinci önermemizde kip açık bir şekilde gelmiş, ikinci önermemizde kip açık bir şekilde gelmemiştir. Fakat “devamlı değil” önermesinin işaret ettiği “Hiçbir yazı yazan zat itibariyle parmakları bilfiil hareketli değildir.” önermesidir.

³³⁶ Köz, **İslâm Mantıkçılarında Modalite Teorisi**, s. 200.

³³⁷ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık’ul-mehdevî**, s. 58.

Hasırcıya göre bu tür önermelerin kip yönünden bileşik oluşu zorunluluk ve davamsızlığı aynı anda bir arada bulundurulur.³³⁸

Kâtibî, meşrutiye-i hasse önermesinin; olumlu önermelerde, olumlu meşrute-i âmme ve olumsuz mutlaka-i âmme önermelerinin bileşmesi ile oluştuğunu, olumsuz önermelerde ise, olumsuz meşrute-i âmme ile olumlu mutlaka-i âmme önermelerinin bileşmesi ile meydana geldiğini ifade eder.³³⁹

Kutbüddin Râzî, Meşrutiye-i âmme önermesi, zatın devamsızlığı (ladaimiye-i zatiye) ile kayıtlanarak zattan, nisbetin devamlılığını selbedince meşrute-i hasse önermesinin meydana gelmesi konusuna değinerek, söz konusu devamsızlığın (ladaimiye) ancak zattan (zatiye) olunca meşrute-i hasse önermesinin oluşabileceğini zira meşrute-i âmme, zat değil de vasıf hasebiyle zaruriye olandır. Vasıf hasebi ile zaruriye ise vasıf hasebiyle daimiye demektir. Vasıf hasebiyle devamlılık, vasıf hasebiyle la-devam (devamsızlık) ile kayıtlanamaz der.³⁴⁰

Cürcânî, konuyla ilgili olarak meşrute-i âmmenin la zarure-i zatiye ile kayıtlanabileceğini ifade ettikten sonra, böyle bir bileşimin itibarsız olduğunu, aynı şekilde la devam-i zatiye ile de kayıtlanabileceğini ama la zarure-i vasfiye (vasıf hasebiyle zaruriye) ve la devam-i vasfiye (vasıf hasebiyle daimiye), olumsuz mutlaka-i âmme ve olumsuz mümkün-i âmme ile kayıtlanamayacağını, zira zarure-i vasfiyeden daha genel olduğunu ve sahih bir takyit olmayışından ötürü de hassa olanın âmme olanla kayıtlanamadığını beyan eder. Cürcânî, tüm bu açıklamalardan şöyle bir sonuç çıkarır; buradaki terkeb olayının, sahih olmayan terkeb, sahih olduğu halde itibar edilmeyen terkeb ve sahih ve muteber terkeb diye birden fazla yönü bulunmaktadır,³⁴¹ demektedir.

2. Örfiye-i Hasse: Molla Muhammed Bakır örfiye-i hasse'yi, “örfiye-i âmme önermesini, zatın devamsızlığı ile kayıtlanarak meydana gelen önermedir,”³⁴² diye

³³⁸ Hasırcı, *Son Dönem Osmanlı'da Kipli Mantık*, s.57.

³³⁹ Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 21-22.

³⁴⁰ Râzî, *Tahrîrü'l Kavâidi'l Mantıkiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye*, s. 286.

³⁴¹ Cürcânî, *Hâşiyetü'Seyyid eş-Şerîf alâ Tahrîri'l-Kavâidu'l Mantıkiyye*, s. 286.

³⁴² Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 58.

tanımlamaktadır. Örneğin; *her yazı yazan, yazdığı müddetçe parmakları hareket eder, fakat devamlı değil. “Her yazı yazan yazdığı müddetçe devamlı olarak parmakları hareket eder.”* Olumlu örfiy-i âmme önermesi birinci kipli önermemiz “*devamlı değil*” önermesinin işaret ettiği “*hiçbir yazı yazan parmakları bilfiil hareketli değildir*” mutlaka-i âmmenin olumsuzundan oluşan önermelerdir.

Kâtibî, örfiye-i hasse önermesinin; olumlu önermelere, olumlu örfiye-i âmme ile olumsuz mutlaka-i âmme önermelerinin bileşimi ile oluştuğunu, olumsuz önermelerde ise, olumsuz örfiye-i âmme ile olumlu mutlaka-i âmme önermelerinin bileşimi ile meydana geldiğini beyan eder.³⁴³

3. Vaktiye: Molla Muhammed Bakır vaktiye’yi, “vaktiye-i mutlaka önermesinin, zatın devamsızlığı ile kayıtlanması ile meydana gelen önermedir,”³⁴⁴ şeklinde tanımlamaktadır. Örneğin; “*Ay haylule vaktinde, zorunlu olarak tutulur, devamlı değil.*”

Kâtibî, vaktiye önermesinin; olumlu önermelerde, olumlu vaktiye-i mutlaka ve olumsuz mutlaka-i âmme önermelerinin bileşimi ile oluştuğunu, olumsuz önermelerde ise, olumsuz vaktiye-i mutlaka ile olumlu mutlaka-i âmme önermelerinin bileşiminden meydana geldiğini beyan eder.³⁴⁵ “*Ay haylule vaktinde ay, zorunlu olarak tutulur. Vaktiye-i mutlaka önermesi “devamlı değil” önermesinin işaret ettiği “Hiçbir ay bilfiil tutulmaz.”* mutlaka-i âmme önermesinin bir araya gelmesiyle oluşur.

4. Münteşire: Molla Muhammed Bakır münteşire’yi, “münteşire-i mutlaka önermesinin, zatın devamsızlığı ile kayıtlanması sonucunda meydana gelen önermedir,”³⁴⁶ şeklinde tanımlamaktadır. Örneğin; *ay, vakitlerin birinde zorunlu olarak tutulur, devamlı değil.*

³⁴³ Kazvîni, **er-Risâletü’s-Şemsiyye**, s. 22.

³⁴⁴ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık’ul-mehdevî**, s. 58.

³⁴⁵ Kazvîni, **er-Risâletü’s-Şemsiyye**, s. 23.

³⁴⁶ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık’ul-mehdevî**, s. 58.

Kâtibî, münteşire önermesinin; olumlu önermelerde, olumlu münteşire-i mutlaka ve olumsuz mutlaka-i âmme önermelerinin bileşimi ile oluştuğunu, olumsuz önermelerde ise, olumsuz münteşire-i mutlaka ile olumlu mutlaka-i âmme önermelerinin bileşiminden oluştuğunu söyler.³⁴⁷ Buna göre “*Ay vakitlerin birinde zorunlu olarak tutulur.*” önermesi olumlu münteşire-i mutlaka “devamlı değil” önermesinin olumsuz mutlaka-i âmme önermesinin birleşmesinden münteşire oluşmuştur.

5. Vücudiye-i La Zaruriye: Molla Muhammed Bakır vücudiye-i la zaruriye’yi, “mutlaka-i âmme önermesini, la zaruriye-i zatiye ile kayıtlanması ile meydana gelen önermedir,”³⁴⁸ şeklinde tanımlamaktadır. Böylece zorunluluk, tüm zamanlar için zattan selbedilir. Örneğin; *her yazı yazan, bilfiil parmakları hareket eder, zorunlu değil.*

Kâtibî, vücudiye-i la zaruriye önermesinin; olumlu önermelerde, olumlu mutlaka-i âmme ile olumsuz mümkün-i âmme önermelerinin bileşimi ile oluştuğunu, olumsuz önermelerde ise, olumsuz mutlaka-i âmme ve olumlu mümkün-i âmme önermelerinin bileşiminden meydana geldiğini söyler.³⁴⁹ “*Her yazı yazan, bilfiil parmakları hareket eder.*” olumlu mutlaka-i âmme “zorunlu değil” önermesinin işaret ettiği olumsuz mümkün-i âmme önermelerinin birleşmesinden oluşmuştur.

6. Vücudiye-i La Daime: Molla Muhammed Bakır vücudiye-i la daime’yi, “mutlaka-i âmme önermesini, devamsızlıkla kayıtlanması sonucunda meydana gelen önermedir,”³⁵⁰ şeklinde tanımlamaktadır. Örneğin; *her yazı yazan, bilfiil parmakları hareket eder, devamlı değil.* “*Her yazı yazan, bilfiil parmakları hareket eder.*” olumlu mutlaka-i âmme “devamlı değil” önermesinin işaret ettiği olumsuz mutlaka-i âmmenin birleşmesinden oluşmuştur.

³⁴⁷ Kazvîni, **er-Risâletü’s-Şemsiyye**, s. 23.

³⁴⁸ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık’ul-mehdevî**, s. 58

³⁴⁹ Kazvîni, **er-Risâletü’s-Şemsiyye**, s. 22.

³⁵⁰ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık’ul-mehdevî**, s. 59

Kâtibî, vücudiye-i la daima önermesi gibi olan kipli önermeler ister olumlu olsun ister olumsuz, biri olumlu biri olumsuz iki mutlaka-i âimme önermesinin bileşiminden meydana geldiğini ifade eder.³⁵¹

7. Mümkine-i Hasse: Molla Muhammed Bakır mümkün-i hasse'yi, “mümkine-i âimme önermesinde yüklem, konuya yüklenmesinin zorunlu olmamasıyla kayıtlanması ile meydana gelen önermedir,”³⁵² şeklinde tanım yapmaktadır. Örneğin; *her yazı yazan, imkani'l hass ile parmakları hareket eder, zorunlu değil.*

Kâtibî, mümkün-i hasse önermesinin ister olumlu olsun ister olumsuz olsun tüm önermelerde, biri olumlu diğeri olumsuz olmak üzere iki mümkün-i âimme önermesinin bileşimi ile meydana geldiğini ifade eder.³⁵³ “*Her yazı yazan, imkani'l hass ile parmakları hareket eder.*” olumlu mümkün-i âimme önermesi “zorunlu değil” önermesinin işaret ettiği olumsuz mümkün-i âimmenin birleşmesiyle oluşmuştur.

Kâtibî ve Bakır arasında bileşik kipli önermelerin sayıları veya isimleri hakkında herhangi bir farklılık bulunmamaktadır. Bununla birlikte Kâtibî, bileşik kipli önermeler bahsini, verdiği genel bir kural ile sonlandırmaktadır. Buna göre; bileşik kipli önermelerin oluşmasında kural şudur: kayıtlı önermede nitelik açısından birbirleri ile muhalif, ama nicelik olarak muvafık olan mutlaka-i âimme ve mümkün-i âimme önermelerinde, devamsızlık kipsi, mutlaka-i âimme önermesine, zorunlu olmama ise mümkün-i âimme önermesine işaret etmektedir.³⁵⁴

Kutbüddin Râzî, bileşik kipli önermeleri şerh ederek söz konusu önermeler ile basite kipli önermeler arasında var olan ilişkileri zikreder. Buna göre:

- Meşrute-i hassa ile her iki daime arasında tam ayrıklık (mübayenet) vardır.

³⁵¹ Kazvîni, **er-Risâletü's-Şemsiyye**, s. 22-23.

³⁵² Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 59.

³⁵³ Kazvîni, **er-Risâletü's-Şemsiyye**, s. 24.

³⁵⁴ Kazvîni, **er-Risâletü's-Şemsiyye**, s. 24.

- Maşrute-i hassa ile meşrute-i âmme, örfiye-i hassa ile meşrute-i hassa arasında tamgirişimlik bulunmaktadır.
- Örfiye-i hassa ile her iki daimiye arasında ayrıklık, örfiye-i hassa ile meşrute-i âmme arasında eksikgirişimlik ve her iki örfiye arasında ise tamgirişimlik vardır.
- Vücudiye-i la zaruriye ile her iki hassa arasında tamgirişimlik, zaruriye ile onun arasında ayrıklık ve daimiye, meşrute-i âmme, örfiye-i âmme, mutlaka-i âmme ve mümkiye-i âmme arasında ise eksikgirişimlik bulunmaktadır.
- Vücudiye-i la daimiye ile vücudiye-i la zaruriye ve her iki Hassa arasında tamgirişimlik, her iki Daimiye ile ayrıklık ve her iki âmme ile eksikgirişimlik vardır.
- Vaktiye ile her iki vücudiye arasında tamgirişimlik, her iki hassa ve her iki âmme ile eksikgirişimlik, her iki daimiye ile ayrıklık bulunmaktadır.
- Münteşire ile vaktiye arasında tamgirişimlik bulunmaktadır. Kutbüddin Râzî, vaktiye-i mutlaka ve münteşire-i mutlaka önermelerinin basite önermeler oldukları halde, basite önermelerden sayılmadıklarını ifade eder.
- Mümkiye-i hassa ile diğer bileşik önermeler arasında tamgirişimlik, zaruriye-i mutlaka ile ayrıklık, daimiye ve her iki âmme ile eksikgirişimlik bulunmaktadır.³⁵⁵ şeklinde açıklamaktadır.

Kutbüddin Râzî, Kâtibî'nin kipli önermeler konusunun sonunda değinmiş olduğu; *kayıtlı önermede nitelik açısından birbirleri ile muhalif, ama nicelik olarak muvafık olan mutlaka-i âmme ve mümkiye-i âmme önermelerinde, devamsızlık kipsi, mutlaka-i âmme önermesine, zorunlu olmama ise mümkiye-i âmme önermesine işaret etmektedir*, bu kuralı örneklerle açıkladıktan sonra neden *mana* sözcüğünü değil de *işaret* sözcüğünü kullandığını şöyle beyan eder; zira *mana* sözcüğü mutlak bir şekilde kullanıldığında birbirine uygun olduğu kastedilir. Ama bazı durumlarda söz konusu önermeler arasında iltizami bir kavram ilişkisi bulunmaktadır.³⁵⁶

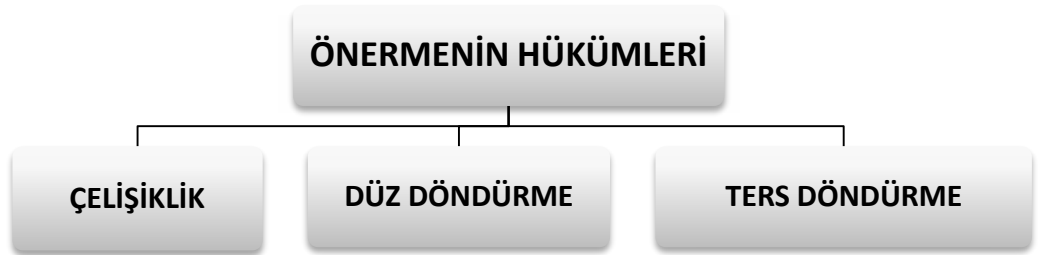
³⁵⁵ Râzî, *Tahrîrü'l Kavâidi'l Mantıkiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye*, s. 285-297.

³⁵⁶ Râzî, *Tahrîrü'l Kavâidi'l Mantıkiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye*, s. 297-298.

Cürcânî, lafzın, mana itibari ile mutabiki, tazammuni ve iltizami olarak üçe ayrılmasının Kutbüddin Râzî'nin söylediğine aykırılık ifade etmediğini zira vücut denildiğinde de akla ilk gelen dışsal varlık olmakla birlikte aslında varlığın, dışsal ve zihinsel olarak ikiye ayrıldığını dile getirerek Kutbüddin Râzî'yi tasdik eder.³⁵⁷ Kâtibî bileşik kipli önermelerin hangi önermelerden meydana geldiğini açıklamıştır. Kutbüddin Râzî ise, önermeler arasında tam ve eksikgirişimlilik ilişkisi itibariyle değerlendirmiştir. Molla Muhammed Bakır ise, bileşik kipli önermelerin tanımını yapıp açıklamakla yetinmiştir. Biz de kipli önermeler konusundan sonra önermenin hükümleri konusuna geçeceğiz.

3.2. ÖNERMENİN HÜKÜMLERİ

Molla Muhammed Bakır bu başlık altında klasik mantıkta önermeler arası ilişkileri ve buna taalluk eden hükümleri ifade etmeye çalışmıştır. İki ayrı önerme ele alındığında aralarında var olan ilişki durumuna göre başka bir önerme çeşidi karşımıza çıkmaktadır. Bakır, önermeler arasında gerçekleşen karşılıklı ilişkiden, dört farklı ilişkinin ortaya çıktığını ama Teftâzânî'nin bunlardan sadece üç tanesini zikrettiğini ifade ettikten sonra konuyu açıklamaya çalışmaktadır.³⁵⁸

Şekil: 7. Molla Muhammed Bakır'ın Önerme Hükümleri Tasnifi

³⁵⁷ Cürcânî, *Hâşiyetü's-Seyyîd eş-Şerîf alâ Tahrîri'l-Kavâidu'l Mantıkiyye*, s. 298.

³⁵⁸ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 67.

3.2.1. Çelişiklik:

Aristoteles çelişiklik bahsini *Organon II* adlı eserinde ele almıştır. Bu tür önermelere ilk kez kendisi değinmiştir.³⁵⁹ Fârâbî, *İbâre*'sinde önermeleri doğruluk ve yanlışlık açısından incelemiştir. Daha sonra ikisi arasındaki ilişkilerin incelendiği tekabül konusunu ele almıştır.³⁶⁰

İbn Sînâ ise çelişikliği şöyle açıklamaktadır: İki önermenin zâtî gereği belirli veya belirsiz olarak biri doğru iken diğeri yanlış olacak şekilde olumluluk ve olumsuzluk olarak birbirinden farklı olmasıdır.³⁶¹ Teftâzânî çelişik önermeyi iki önermenin zâtî gereği biri doğru iken diğeri yanlış veya bir yanlış iken diğeri doğru olacak şekilde birbirinden farklı olması olarak tanımlamıştır.³⁶²

Tenakuz çelişik anlamındadır. Konu ve yüklem arasında umum husus ilişkisi vardır. Bir önermenin çelişiğinin alınabilmesi için bazı şartlarda birlik olması gerekir.³⁶³ Bunlar;

- a) Konunun bir olması,
- b) Yüklemin bir olması,
- c) Zamanın bir olması,
- d) Mekânın bir olması,
- e) Bil kuvve ve bil fiilin bir olması,
- f) Şartın bir olması,

³⁵⁹ Aristoteles, **Organon II**, s.12.

³⁶⁰ Özpilavcı, **Fârâbî'nin Önerme Anlayışı**, s. 233.

³⁶¹ İbn Sînâ, **el-İşârât ve't-tenbîhât**, s.40.

³⁶² Teftâzânî, **Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm**, s. 9-10, Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 67.

³⁶³ Muhammed Rıza Muzaffer, **Mantık**, Darul Gadir-Kum Yayınları, h. 1378, s. 164, Teftâzânî, **Şerh'ül-İmam es-Sa'd et-Teftâzânî ala's-Şemsiyye fi'l-mantık li'l-imam el-Kâtibî**, thk. Cadullah Bessam Salih, Daru'n nuru'l Mübin Linneşri ve-t Tevziî, Umman Ürdün 2016, s.280, Hasan bin es-seyyid Abdulkadir el-Curî, **Haşiyetü'l Curiî alâ-r risâleti's-şemsiyye fi'l mantık**, thk. Müştak Salih Hüseyin el-meşâilî Ebu Yakup el İrakî, Mehtebetü'l emin Kerbü'l Irak, Beyrut Lübnan 2017, s.193, Abdulhalim Siyelkûfî, Abdurrahman Şirbînî, Kutbüddin Râzî, Seyyid Şerif Cürcanî, Sa'düddîn Teftâzânî, Şeyh Düsükî, **Şurûhu's- Şemsiyye**, Mecmuatu Havaşi ve Ta'likat C.2, Mektebetü'l Mahmudiye, İstanbul 1327, s.119-121.

- g) İzafetin bir olması,
- h) Haml (konu ve yüklem arasındaki hüküm)'ün bir olması,
- i) Küll ve cüz'ün bir olması³⁶⁴

Molla Muhammed Bakır da yukarıda saydığımız maddeleri göz önünde bulundurarak bir tanımlama yapar. “Ona göre; çelişiklik konu, yüklem, mekân, şart, tamlama, cüz, küll, potansiyellik, fiiliyat ve zaman bakımından aynı olup nitelik, nicelik ve kip bakımından birbirlerinden farklı iki önermenin arasında meydana gelen ilişki neticesinde ortaya çıkan önermedir.” Bu durumda birinin doğru olması, diğerinin yanlış olmasını ve birinin yanlış olması diğerinin doğru olmasını gerektirir. Yani tümel olumlu ile tikel olumsuz, tümel olumsuz ile tikel olumlu önermeler çelişik önermelerdir. Örneğin: *bütün insanlar hayvandır* önermesinin çelişiği *bazı insanlar hayvan değildir* önermesidir. Molla Muhammed Bakır, çelişikliğin tanımını yapıp, açıkladıktan sonra yukarıdaki örneği vermekle yetinmektedir.³⁶⁵

Bakır, Teftâzânî'yi takip ederek çelişikliğin tanımı esasınca, tümellik ve tikellik açısından farklı olan kipli önermeler arasında var olan ilişkiyi şöyle ifade eder:

366

- a) Zaruriye (zorunlu) önermesinin çelişiği, mümkün-i âmme önermesidir.
- b) Daimiye önermesinin çelişiği, mutlaka-i âmme önermesidir.
- c) Meşrute-i âmme önermesinin çelişiği, hiniye-i mümkün-i âmme önermesidir.
- d) Örfiye-i âmme önermesinin çelişiği, hiniye-i mutlaka-i âmme önermesidir.
- e) Vaktiye-i mutlaka-i âmme önermesinin çelişiği, mümkün-i vaktiye-i âmme önermesidir.

³⁶⁴ Muzaffer, **Mantık**, s. 164, Teftâzânî, **Şerhü't Teftâzânî ala-ş Şemsiye fi'l-mantık**, s.280, el-Curî, **Haşiyetü'l Curî alâ-r risaleti'ş-şemsiyye fi'l mantık**, thk. s.193, Siyelkütî, Şirbînî, Râzî, Cürcanî, Teftâzânî, Düsükî, **Şurûhu'ş- Şemsiyye**, s.119-121.

³⁶⁵ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 67-68.

³⁶⁶ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 69-70.

f) Münteşire-i mutlaka önermesinin çelişği, mümkün-i münteşire önermesidir.

Bakır, yukarıda zikredilenleri basit diye bilinen kipli önermeler arasında gerçekleşen çelişik önermeler olarak ifade ettikten sonra bileşik kipli önermeler arasında gerçekleşen çelişkiden ötürü oluşan önermeleri de şöyle tanımlar:

-Tümel kipli bileşik önermelerin çelişği, her iki cüzün (mukaddem ve tali) çelişği arasında gidip gelen kavramdır. Yani; munfasıla maniati'l hulû önermesidir. Örneğin; *her yazı yazan, zorunlu olarak parmakları hareket eder, devamlı olarak değil, yalnız yazıcı olduğu müddetçe* önermesinin çelişi, *ya bazı yazıcıların parmakları hareket etmez bi'l imkân, yazıcı oldukları esnada veyahut bazı yazıcılar parmakları devamlı olarak hareket eder* önermesidir. Çelişik önermenin mukaddemi (*ya bazı yazıcıların parmakları hareket etmez bi'l imkân, yazıcı oldukları esnada*) hiniye-i mümkün önermesi olup meşrute-i âmme (*yazıcı olduğu müddetçe*) önermesinin çelişğidir, talisi ise daime-i mutlaka (*veyahut bazı yazıcıların parmakları hareket eder, devamlı olarak*) önermesi olup meşrute-i âmme önermesine işaret eden la daime (*devamlı olarak değil*) önermesinin çelişğidir, diye ifade eder.³⁶⁷

Bakır, daha sonra bileşik önermelerin, çelişik önermelere çevrilebileceğini düşünen Teftâzânî gibi mantıkçılara itiraz ederek söz konusu önermelerin açık ve sarîh bir şekilde çelişiklerinin olmadığını bilakis mecazen böyle bir ilişki kurulduğunu belirtir. Bununla da kalmayıp söz konusu çelişik önermelerin kendileri tarafından icat edildiğini ve konunun terkedilip anlatılmamasının daha doğru olduğunu beyan eder.³⁶⁸

- Molla Muhammed Bakır tikel kipli bileşik önermelerin çelişğinin ise, tümel yüklemlî önerme olduğunu ifade eder.³⁶⁹

³⁶⁷ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 71.

³⁶⁸ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 72.

³⁶⁹ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 72.

Kâtibî, önerme hükümleri konusunu çelişik, düz döndürme, ters döndürme ve şartlı önermeler arasındaki telazum adları ile dört başlık şeklinde zikretmektedir. Tekil çelişik önermelerde konu birliği (şart, tikellik ve tümellik) ve yüklem birliği (zaman, mekân, izafe, kuvve ve fiil) oluşmadan, mahsure önermelerde ise bahsi geçen birliğe ek olarak nicelik itibari ile ihtilaf oluşmadan çelişkinin oluşmayacağını ifade eder. Bu şekilde konunun, yüklemden daha kapsamlı olduğu maddelerde, mahsure önermelerin iki tikeli doğru ve iki tümeli de yanlış olacaktır. Kipli önermelerde tüm bunlarla birlikte her iki kipli önermenin kiplerinin de farklı olması lazımdır.³⁷⁰

Bu açıklamadan sonra Kâtibî, kipli önermeler arası çelişik önermeler konusunu basite, bileşik ve şartlı önermeler arasında gerçekleşen çelişki şeklinde üç bölüm olarak ele almaktadır. Bileşik kipli önermeler arasındaki çelişki konusunda ise tümel bileşik kipli önermelerin çelişği, her iki parçasından birinin çelişğidir. Zira vücudiyeyi la daime önermesinin, biri olumlu diğeri olumsuz iki mutlaka-i âmme önermelerinden müteşekkil olduğu ve mutlaka'nın çelişği daime olduğu tahakkuk ettiği zaman, bu durumda böyle bir önermenin çelişği ya karşıtı olan daime önermesidir veya muvafık olan daime önermesidir.

Kâtibî, tikel bileşik kipli önermelerin çelişğinin her iki parçanın çelişğinin, bütün fertleri içine alması gerektiğini ifade eder. Örneğin: *cismin her bir ferdi, ya daima hayvandır veyahut daima hayvan değildir*. Şartlı tümel önermelerin çelişği ise; ya cins ve türde kendisine muvafık, nitelik olarak da kendisine muhalif olan tikel önermeler veyahut cins ve türde kendisine muhalif, nitelik olarak ise kendisine muvafık olan tikel önermeler olduğunu beyan eder.³⁷¹ Kâtibî kipli önermeler arası çelişik önermeleri basite, bileşik ve şartlı önermeler olarak ele alırken Molla Muhammed Bakır ise, basite ve bileşik olarak ele almıştır.

Kutbüddin Râzî, çelişik önermelerin şartlarından olan sekiz unsurda ittihadı sahip olmaları konusunun, kudama tarafından zikredildiğini, ama muteahhirinin söz

³⁷⁰ Kazvînî, **er-Risâletü's-Şemsiyye**, s. 27-28.

³⁷¹ Kazvînî, **er-Risâletü's-Şemsiyye**, s. 29.

konusu birliğı, konu ve yüklem birliğı olarak kısalttığını ifade etmektedir.³⁷² Zira konu ittiadı; şart, tüm ve cüz ittiadını kapsamakta, yüklem ittiadı ise geri kalan unsurları kapsamaktadır. Buna mukabil Fârâbî, tüm bunları nisbet-i hükmiyede ittiad diye tek şeye döndürmüştür demektedir.³⁷³

Cürcânî, muteahirinin, çelişik önermenin tüm şartlarını konu ve yüklem birliğı altında toplamalarını bir tahakküm olduğunu ifade eder. Zira asıl önerme döndürüldüğü zaman konunun altında zikredilen ittiad yükleme, yüklem ise konunun altında dercedilmiş olacak ve bir karışıklık meydana gelecektir. Bundan ötürü de en doğrusu “söz konusu şartlar, mutlak olarak konu ve yüklem birliğı altında toplanılır.” denilmesi olduğunu beyan eder.³⁷⁴

Kipli önermelerde çelişiklik konusunun başında Kutbüddin Râzî, her şeyin çelişigi onun ref’idir diyerek genel bir kaide ortaya koyar. Bu durum, basite kipli önermelerde bariz olmakla birlikte bileşik kipli önermelerde, biraz teemmüle ihtiyaç duymaktadır. Bunun farkında olan Kutbüddin Râzî, bileşik önermelerin iki farklı önermeden meydana geldiğini ve çelişmenin oluştuğunu anlamak için de öncelikle, söz konusu bileşik önermeleri, basite hallerine döndürerek her birisinin çelişigini bulmak gerekir demektedir. Daha sonra da metnin sahibi Kâtibî’nin, basite ve bileşik kipli önermeler arasındaki çelişmede dile getirdiğı, çelişik önermelerin arasında meydana gelen çelişmenin, sebeplerini beyan etmeye çalışır.³⁷⁵

Cürcânî, Kutbüddin Râzî’nin “her şeyin çelişigi onun ref’idir” sözüne karşı çıkarak konunun, tartışmalı olduğunu ifade eder. Zira herhangi bir şeyin selbi ve çelişigi, olumluluktur, ama olumluluk, selbi ref’i etmek değil bilakis selb, olumluluğun ref’idir. Dolayısı ile evla olan “her şeyin ref’i onun çelişigidir” denilmesi olduğunu dile getirir.³⁷⁶

³⁷² Râzî, *Tahrîrû’l Kavâidi’l Mantıkiyye fi Şerhi’r Risâleti’ş-Şemsiyye*, s. 327.

³⁷³ Râzî, *Tahrîrû’l Kavâidi’l Mantıkiyye fi Şerhi’r Risâleti’ş-Şemsiyye*, s. 328.

³⁷⁴ Cürcânî, *Hâşiyetü’l Seyyîd eş-Şerîf alâ Tahrîri’l-Kavâidu’l Mantıkiyye*, s. 327-328.

³⁷⁵ Râzî, *Tahrîrû’l Kavâidi’l Mantıkiyye fi Şerhi’r Risâleti’ş-Şemsiyye*, s. 332.

³⁷⁶ Cürcânî, *Hâşiyetü’l Seyyîd eş-Şerîf alâ Tahrîri’l-Kavâidu’l Mantıkiyye*, s. 332.

Şartlı önermelerde çelişme durumunun nasıl meydana geldiğine değinen Kutbüddin Râzî, gerekli (luzumiye) tümel olumlu önermenin çelişği, gerekli tikel olumsuz önerme, gerekli (inadiye) tümel önermenin çelişği, gerekli tikel önerme, rastlantılı tümel önermenin çelişği, Rastlantılı tikel önerme olduğunu ifade ederek çelişik önermeler konusuna son verir.³⁷⁷ Molla Muhammed Bakır çelişik önermenin tanımını yaparken mukaddimin mantıkçılarının ele aldığı sekiz unsurda ittihat konusunu dikkate almıştır. Molla Muhammed Bakır bileşik önermelerin çelişik önermelere çevrilebileceğine itiraz etmiştir. Şartlı önermelerin çelişiklik ilişkisine değinmemiştir.

3.2.2. Düz Döndürme:

Bir önermenin olumlu ve olumsuzluğuna, doğru ve yanlışlığına dokunmadan yüklemi konu, konuyu yüklem yapmaktır.³⁷⁸ Aristoteles'e göre önerme ya bir arı ya bir gerekli ya da bir olağan yüklem alır. Bu tür önermeler her bir yüklemeye göre bir kısmı olumlu bir kısmı da olumsuzdur. Olumlu ve olumsuz bu öncüllerin bazıları tümel, bazıları tikel, bazıları da belirsizdir. Bunun neticesinde tümel arı yüklemde olumsuz öncüllük terimleri gerekli olarak aks olunabilir. Buna karşın olumlu öncülde akis gerekli olmakla beraber tikel olarak yapılır. Tikel önermelerde olumlu olan gerekli ve tikel olarak aks olunur. Tikel olumsuzun akis gerekliliği yoktur.³⁷⁹ Fârâbî ise döndürme önermenin parçaları olan konu ve yüklem yer değiştirmesi yani konunun yüklem, yüklem konu yapılması ve her daim hangi madde olursa olsun önermenin niteliğinin ve doğruluğunun baki kalmasıdır.³⁸⁰ diye tanımlamıştır.

³⁷⁷ Râzî, *Tahrîrü'l Kavâidi'l Mantıkiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye*, s. 340-341.

³⁷⁸ Öner, *Klasik Mantık*, s. 11

³⁷⁹ Aristoteles, *Organon III, I. Analitikler*, Çev. H. Ragıp Atademir, MEB Yayınları, İstanbul, 1989, s.5-6.

³⁸⁰ Fârâbî, *Kitabu'l-Kıyas*, s.17.

İbn Sînâ döndürmeyi; önermenin niteliğine dokunmadan doğruluk ve yanlışlığı olduğu gibi bırakarak konu yüklem, yüklemi konu yapmaktır³⁸¹ diye tanımlar. Gazzâlî döndürme konusunda İbn Sînâ'ya tabi olmuştur.³⁸²

Teftâzânî düz döndürmeyi önermenin doğruluk ve niteliğini muhafaza ederek, önermenin her iki parçasının yer değiştirmesi olarak tanımlamıştır.³⁸³ Mola Bakır ise, düz döndürmeyi; “önermenin niteliğini ve doğruluğunu bozmadan konu ve yüklem yerleri değiştirilerek elde edilen önermedir,”³⁸⁴ diye tanımlamaktadır. Örneğin: *her insan hayvandır* önermesinin düz döndürmesi *bazı hayvanlar insandır* önermesidir. Buna göre:

a) Tümel, tikel, belirsiz, tekil ve tabiî olumlu önermelerin düz döndürmesi tikel önermedir. Örneğin; *her insan hayvandır/bazı insanlar hayvandır/insan hayvandır/Zeyd hayvandır* tümel, tikel, belirsiz ve tekil önermelerinin düz döndürmesi *bazı hayvanlar insandır* önermesidir. *İnsan türdür* tabiî önermenin düz döndürmesi ise *bir kısım tür, insandır* önermesidir. Zira eğer bahsi geçen önermelerin düz döndürmesi tümel önerme olursa bazı durumlarda hata meydana gelmektedir. Örneğin; *her insan hayvandır* önermesinin düz döndürmesi *her hayvan insandır* önermesi olur ve bu durum gerçekte örtüşmez. Mehdeviye'ye göre bunun sırrı, yüklemli önermelerde yüklem ve şartlı önermelerde ise talinin genel bir kaplama alanına sahip olmasının caiz oluşudur.³⁸⁵ Bu da birinci mantık aksiyomu ile alakalıdır. Birinci mantık aksiyomuna göre olumlu önermelerde yüklem kaplamın bir kısmıyla alınmış olup her zaman tikeldir.³⁸⁶

Molla Muhammed Bakır eğer tekil önermelerde yüklem, hakiki bir tikel olursa bu durumda onun düz döndürmesi de tekil bir önerme olması gerektiğini yani örneğin;

³⁸¹ İbn Sînâ, **el-İşaret ve't-tembihat**, s. 45.

³⁸² Refik el- Acem, “Gazzâlî'nin Mantık Kitaplarında Önerme Konusu”, Çev. Ahmet Kayacık, **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 11, Kayseri 2001, s. 207-219.

³⁸³ Teftâzânî, **Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm**, s. 10, Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 73.

³⁸⁴ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 74.

³⁸⁵ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 74.

³⁸⁶ Hasırcı, **Klasik Mantık El Kitabı**, s. 112.

Ebu Hafsa Ömer'dir önermesinin düz döndürmesi *Ömer Ebu Hafsa'dır* önermesi olacaktır ama bu tür tekil önermeler nadiren kullanıldığı için Teftâzânî'nin bu konuya değinmediğini dile getirir.³⁸⁷

b) Tümel olumsuz önermenin düz döndürmesi, tümel olumsuz önermedir. Örneğin; *hiçbir insan camit değildir* önermesinin düz döndürmesi *hiçbir camit insan değildir* önermesidir. Zira eğer tümel olumsuz önermelerin düz döndürmesi, tümel olumsuz olarak döndürülmeyip de örneğin tikel olumsuz olarak döndürülür ise, bu durum muhal olan bir netice verecektir yani bir şeyin kendi özünden selbedilmesini gerektirecektir. Mesela eğer *hiçbir hayvan camit değildir* önermesinin düz döndürmesi *hiçbir camit hayvan değildir* önermesi doğru değil ise, bu durumda, bu önermenin çelişği olan *bazı camitler hayvandır* önermesi doğru olacaktır. Binaenaleyh eğer küçük önerme (suğra) büyük önermenin (kubra) aslına inzimam (eklemek) edilir ise bir şeyin kendi özünden selbedilmesi meydana gelmiş olacaktır yani *bazı camitler hayvandır* ve *hiçbir hayvan camit değildir* önermeleri *bazı camitler camit değildir* sonucunu verecektir.³⁸⁸ Bu da ikinci mantık aksiyomu ile alakalıdır. İkinci mantık aksiyomuna göre, olumsuz önermelerde yüklem bütün kaplamıyla alınmış olup her zaman tümeldir.³⁸⁹

c) Tikel olumsuz önerme düz döndürülemez. Zira tikel olumsuz önermenin konusu (mevzû) veya mukaddemi genel bir kaplama alanına sahip olabilir.³⁹⁰ Tikel olumsuz önermenin aksının olmadığı kabul edilir. Çünkü tikel olumsuz önerme aks yapılıncı bazen doğru bazen yanlış çıkabilir.³⁹¹

Kâtibî, kipli tikel olumsuz önermelerde meşrute-i hasse ve örfiye-i hasse önermelerinin örfiye-i hasse önermesine düz döndürülebileceklerini geri kalan tikel

³⁸⁷ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 74.

³⁸⁸ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 74.

³⁸⁹ Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, s. 112.

³⁹⁰ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 75.

³⁹¹ Necati Öner, "Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı", *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1958, s.125.

olumsuz önermelerin ise düz döndürülemeyeceğini beyan eder.³⁹² Molla Muhammed Bakır, Kâtibî gibi tikel olumsuz önermelerin düz döndürülemediğini ifade etmiştir.

d) Kipli olumlu önermelerde;

- Zarurıye-i mutlaka, daime-i mutlaka, meşrute-i âmme ve örfiye-i âmme önermelerinin düz döndürmesi, hiniye-i mutlaka önermesidir. Örneğin; *her insan zorunlu olarak hayvandır, /her insan devamlı olarak hayvandır, /her insan, insan olduğu müddetçe zorunlu olarak hayvandır, /her insan, insan kaldığı müddetçe devamlı olarak hayvandır*, önermelerinin tümünün düz döndürülmesi; *bazı hayvanlar bilfiil insandır, hayvan oldukları esnada* önermesidir.³⁹³

- Meşrute-i hasse ve örfiye-i hasse önermelerinin düz döndürmesi hiniye-i la daime önermesidir. Örneğin; *her yazı yazan yazıcı olduğu müddetçe zorunlu olarak parmaklarını hareket ettirir, fakat devamlı olarak değil/ her yazı yazan yazıcı olduğu müddetçe devamlı olarak parmaklarını hareket ettirir, fakat devamlı olarak değil* önermelerinin düz döndürülmesi; *parmakları hareket edenlerin bazıları, bilfiil yazıcıdır, parmaklarını hareket ettirdikleri esnada, devamlı olarak değil* önermesidir.³⁹⁴

- Vaktiye-i mutlaka, münteşire-i mutlaka, vaktiye, münteşire, vücudiye-i la daime, vücudiye-i la zaruriye ve mutlaka-i âmme önermelerinin düz döndürmeleri mutlaka-i âmme önermesidir. Örneğin; *her kamer, haylüle vaktinde zorunlu olarak tutulur/her kamer, herhangi bir vakitte zorunlu olarak tutulur/her kamer, yalnız haylüle vaktinde zorunlu olarak tutulur, devamlı olarak değil/her kamer, herhangi bir vakitte zorunlu olarak tutulur, devamlı olarak değil* önermelerinin düz döndürülmesi; *bazı tutulanlar (münhasıf) bilfiil kamerdir* önermesi ve; *her hayvan yürüyendir bilfiil*,

³⁹² Kazvîni, **er-Risâletü's-Şemsiyye**, s. 31-32.

³⁹³ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 75.

³⁹⁴ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 76.

zorunlu olarak değil/her hayvan yürüyendir bilfiil, devamlı olarak değil önermelerinin düz döndürülmesi *bazı yürüyenler, hayvandır bilfiil* önermesidir.³⁹⁵

- Mümkine-i âmme ve mümkün-i hasse önermeleri düz döndüremez. Molla Muhammed Bakır burada akd-ı vaz' konusu ile ilgili var olan bir ihtilafa değinerek Teftâzânî'nin metinde belirtmiş olduğu görüşü kabul ettiğini ifade eder. Söz konusu ihtilafın aslı Fârâbî ve İbn Sînâ arasında geçmektedir. Fârâbî, akd-ı vaz'ın bil-imkân olduğunu dolayısıyla da mümkün olan kipli önermelerin de düz döndürüldüğüne hükmeder. Buna mükabil İbn Sînâ akd-ı vaz'ın bil-fiiil olduğunu ve mümkün olan kipli önermelerin düz döndürülemeyeceğine hükmeder.³⁹⁶

Kâtibî ise, olumlu önermelerde yüklem, konudan daha amm olabileceği için ister tümel olsun ister tikel, tümel önermelere düz döndürülemeyeceğini söyler.³⁹⁷ Kipli olumlu önermelerde zaruriye-i âmme ve daimiye-i âmme önermelerinin düz döndürmesi, hiniye-i mutlaka önermesidir. Zaruriye-i hasse ve daimiye-i hasse önermeleri de la devam ile kayıtlanan hiniye-i mutlaka önermesine düz döndürülür. Her iki vaktiye, her iki vücudiye ve mutlaka-i âmme önermeleri, mutlaka-i âmme önermesine düz döndürülür.³⁹⁸

e) Kipli olumsuz önermelerde;

- Zaruriye ve daimiye-i mutlaka önermelerinin düz döndürmesi daime-i mutlaka önermesidir. Örneğin: *hiçbir insan, zorunlu olarak taş değildir /hiçbir insan devamlı olarak taş değildir* önermelerinin düz döndürülmesi; *hiçbir taş devamlı olarak insan değildir*, önermesidir.³⁹⁹

- Meşrute-i âmme ve örfiye-i âmme önermelerinin düz döndürmesi örfiye-i âmme önermesidir. Örneğin: *hiçbir insan devamlı olarak taş değildir, insan kaldığı müddetçe/hiçbir insan zorunlu olarak taş değildir, insan kaldığı müddetçe*

³⁹⁵ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 76.

³⁹⁶ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 76-77.

³⁹⁷ Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 32.

³⁹⁸ Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 32-33.

³⁹⁹ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık'ul-mehdevî*, s. 77.

önergelerinin düz döndürülmesi; *hiçbir taş devamlı olarak insan değildir, taş kaldığı müddetçe* önermesidir.⁴⁰⁰

- Meşrute-i hasse ve örfiye-i hasse önergelerinin düz döndürmesi örfiye-i la daime-i fi'l ba'd önermesidir. Örneğin: *hiçbir yazıcı, zorunlu olarak parmakları sakın değil, yazıcı olduğu müddetçe, devamlı olarak değil/hiçbir yazıcı, devamlı olarak parmakları sakın değil, yazıcı olduğu müddetçe* önergelerinin düz döndürülmesi; *parmakları sakın olan hiç kimse, parmakları sakın olduğu müddetçe, devamlı olarak yazıcı değildir, devamlı olarak değil yani; parmakları hareketsiz olanların bazıları, bilfill yazıcıdır* önermesidir.

Yukarıda zikredilen tüm önergelerin sadece bahsi geçen önermelere döndürülmesinin kanıtı, döndürmenin çelişğinin, asıl önermeyle ile birlikte kullanıldığında muhal olan bir sonuç vermesinden kaynaklanmaktadır.

Molla Muhammed Bakır, Tefâtânî'yi takip ederek geri kalan kipli olumsuz önergelerin düz döndürülemeyeceğini ifa eder. Buna göre:

Vaktiye-i mutlaka, münteşire-i mutlaka, mutlaka-i âimme, yüklemli mümkün-i âimme, mümkün-i hasse, vaktiye, münteşire, vücudiye-i la daime ve bileşik vücudiye-i la zaruriye önermeleri düz döndürülemez.⁴⁰¹

Kâtibî'nin önermeler arası ilişkide bahsettiği ikinci konu olan düz döndürme; “doğruluğu ve niteliği baki kalmak üzere önermenin, birinci parçasını ikinci parçası ile, ikinci parçasını da birinci parçası ile yer değiştirmek sureti ile meydana gelen önerme”⁴⁰² olarak tanımlar. Söz konusu döndürmeyi de olumsuzlarda, olumlularda ve şartlı önermelerde olmak üzere üç ana başlık halinde zikreder.

Kâtibî'nin, düz döndürme tanımında zikrettiği önermenin birinci ve ikinci parçalarından kasıt; söz konusu cüzlerin hakikati değil bilakis lafızlarıdır diyen

⁴⁰⁰ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 77.

⁴⁰¹ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 79.

⁴⁰² Kazvîni, **er-Risâletü's-Şemsiyye**, s. 29-34.

Kutbüddin Râzî, bu durumu da şöyle beyan eder; önermenin hakiki birinci ve ikinci parçası, konunun özü ve yüklem vasfıdır. Düz döndürme yapıldığında, konunun zati yüklem, yüklem vasfı da konuya dönüşmez. Bilakis düz döndürmede konu, asıl önermede (döndürme yapılmadan) yüklem kendisi ve yüklemi de konunun vasfıdır. Dolayısı ile meydana gelen değişim, sadece cüzlerin zikri durumunda meydana gelmiştir.

Mantıkta genellikle ayrık şartlı önermenin düz döndürmesinin yapılamayacağı kabul edilir.⁴⁰³ Kutbüddin Râzî ise, ayrık şartlı önermenin de düz döndürülebileceğini söyleyerek; munfasıla şartlı önermenin düz döndürülemeyeceğini kabul etmediğini, zira bir sayı ya çifttir veyahut tektir sözünün mefhumu, çift olan sayının, tek olan sayıya muanid olduğuna hükmedildiğini ve bir sayı ya tektir veyahut çifttir sözünün mefhumu da tek olan sayının, çift olan sayıya muanid olduğuna hükmedildiği murad edilir. Bu iki mefhumun farklılığı şüphe götürmeyen bir durumdur. Dolayısı ile ayrık şartlı önermenin de mefhumsal olarak kendisine muğayır bir düz döndürme önermesi vardır. Lakin bu tür önermelerde herhangi bir fayda olmadığından mantık bilginleri tarafından itibar görmemiştir. Bu durumu ifade etmek için de ayrık önermelerin düz döndürmesi yoktur demişlerdir.⁴⁰⁴

Kutbüddin Râzî, düz döndürmelerin tanımında; birinci parça, ikinci parça ve ikinci parça da birinci parça yapılı cümlesi yerine neden bazı mantıkçıların söylediği gibi, konunun yükleme tebdil edilmesi denilmediğini ise tanımın tüm yüklemlili ve şartlı önermeleri kapsamaması olduğunu beyan eder.⁴⁰⁵

Kâtibî, kipli tümel olumsuz önermelerden vaktiye, vaktiye -i mutlaka, vücudiye-i la daime, vücudiye-i la zaruriye ve mutlaka-i âmme önermelerinin düz döndürülemediğini ifade eder.⁴⁰⁶ Örneğin; *hiçbir ay, terbi'i vaktinde (ilk/son dördün) devamlı olmaksınız tutulan değildir* önermesi doğru ve *bazı tutulanlar genel imkânla ay değildir* önermesi yanlış olacaktır. Zira bu tür önermelerin ahass olanlarında

⁴⁰³ Kazvînî, **er-Risâletü's-Şemsiyye**, s. 34, Ahmet Cevdet Paşa, **Mi'yâr-ı Sedâd**, s. 40.

⁴⁰⁴ Râzî, **Tahrîrü'l Kavâidi'l Mantukîyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye**, s. 344.

⁴⁰⁵ Râzî, **Tahrîrü'l Kavâidi'l Mantukîyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye**, s. 344-345.

⁴⁰⁶ Kazvînî, **er-Risâletü's-Şemsiyye**, s. 32.

döndürme mümkün değil, dolayısıyla amm olanları da döndürülemez. Şaye amm olan döndürülebilseydi, hass olan da döndürülecekti. Çünkü amm önermenin lazımı, zorunlu olarak, hassın da lazımıdır.⁴⁰⁷

Bununla birlikte kipli tümel olumsuz önermelerin zaruriye-i mutlaka ve daime-i mutlaka önermelerinin düz döndürmesi, tümel daimiyye önermesidir. Zira zaruri veya devamlı olarak eğer *hiçbir C, B değildir* önermesi doğru ise, *hiçbir B, C değildir* önermesi de doğru olacaktır. Aksi takdirde *bazı B'ler, C'dir*, mutlaka-i âmme ile sonucu çıkacaktır. Bu tikel önerme, kendi tümeli olan önermeye inzimam edildiğinde yani; *bazı B'ler C'dir ıtlak ile ve hiçbir C, B değildir zorunlu veya devamlı* denildiğinde *bazı B'ler, B değildir zorunlu olarak* ve *bazı B'ler, B değildir devamlı* diye muhal bir sonuç verecektir.⁴⁰⁸

Olumsuz meşrute-i âmme ve örfiye-i âmme önermelerinin düz döndürmeleri, örfiye-i âmme la daime önermesidir. Zira *zaruri veya devamlı olarak hiçbir C, B değildir C kaldığı müddetçe* önermesi doğru ise *hiçbir B, C değildir, B kaldığı müddetçe* önermesi de doğru olacaktır. Aksi takdirde yukardaki gibi muhal bir sonuç verecektir. Bazı meşrute-i hasse ve örfiye-i hasse önermeleri, örfiye-i âmme la daime önermesine düz döndürülürler.⁴⁰⁹

Cürcânî, kipli olumlu ve olumsuz önermelerde düz döndürme ile ilgili genel bir kaide sunmaktadır. Buna göre; örfiye-i hassa önermesine döndürülen her iki tikel olumsuz hassa önermeleri dışında hiçbir tikel olumsuz önerme düz döndürülemez ayrıca vasfî devamlılığın kendisine sıdk etmediği hiçbir tümel olumsuz önerme, düz döndürülemez. Olumlu önermelerde durum biraz daha farklıdır. Buna göre; mutlaka-i âmmenin sıdk etmediği önermelerin durumu belirsizdir. Sıdk ettiklerinde ise eğer; vasfî devalılık kendisine sıdk etmiyor ise, tümel olsun veya tikel, tikel olumlu mutlaka-i âmme döndürülür. Eğer vasfî devamlılığa sıdk ediyorsa bu durumda, eğer la devam

⁴⁰⁷ Kazvîni, **er-Risâletü's-Şemsiyye**, s. 30.

⁴⁰⁸ Kazvîni, **er-Risâletü's-Şemsiyye**, s. 31-34.

⁴⁰⁹ Kazvîni, **er-Risâletü's-Şemsiyye**, s. 30-31.

ile kayıtlanmamışsa tikel olumlu hiniye-i mutlakaya döner. Ama eğer onunla kayıtlanmış ise tikel olumlu hiniye-i mutlaka-i la daimeye döndürülür.⁴¹⁰

Kâtibî, döndürmenin sıhhatinin döndürme yolu ile ispat edildiğini söyledikten sonra her iki mümkün kipli önermenin, döndürme ve döndürmemedeki durumlarının malum olmadığını söyler. Düz döndürme konusunun son kısmında şartlı önermelerde düz döndürme meselesine değinen Kâtibî, konuyu şöyle toparlar: şartlı olumlu muttasıla önermesi, tikel olumluya, tümel olumsuzu ise tümel olumsuzu döndürülür. Lakin tikel olumsuz, düz döndürülemez. Şartlı Munfasıla önermelerinde, düz döndürme tasavvur edilemez, çünkü doğal olarak her iki parçası arasında belirleyicilik yoktur.⁴¹¹

Kutbüddin Râzî, mantıkçıların önermelerin düz döndürülmesi konusunda üç yöntemi beyan ettiklerini ifade eder. Kâtibî'nin de söz konusu yöntemlerden istifade ettiğini dile getirdikten sonra bu yöntemleri şöyle açıklar:

1. Saçmaya İndirgeme (خلف): Muhal bir sonuca varmak için asıl önermeye tersininin karşıtının nakizinin (نقيض), eklenmesidir.⁴¹²

2. Varsayma (افتراض): Konunun özü, belirli bir şey olarak farz edilmesi, konu ve yüklem vasıflarının kendisine yüklenmesi ile döndürmenin mefhumunun elde edilmesidir. Bu yöntem sadece olumlu önermelerde ve bileşik olumsuz önermelerde cari olur.⁴¹³

3. Ters Döndürme (طريق العكس): Asıl önermeye aykırı bir önerme oluşması için tersinin nakizini tersine dönüştürerek yapılmasıdır. Kutbüddin Râzî, Kâtibî'nin, üçüncü yöntemi, sadece olumlu önermelere has kıldığını ifade eder.⁴¹⁴

⁴¹⁰ Cürçânî, *Hâşiyetü's-Seyyîd eş-Şerîf alâ Tahrîri'l-Kavâidu'l Mantıkiyye*, s. 342-343.

⁴¹¹ Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsîyye*, s. 34.

⁴¹² Râzî, *Tahrîrü'l Kavâidi'l Mantıkiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsîyye*, s. 359.

⁴¹³ Râzî, *Tahrîrü'l Kavâidi'l Mantıkiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsîyye*, s. 360.

⁴¹⁴ Râzî, *Tahrîrü'l Kavâidi'l Mantıkiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsîyye*, s. 360.

Her iki mümkün önermesinin, mümkün-i âmme önermesine döndürülmesi konusunda eski mantıkçıların yukarıdaki her üç yöntemle de delil sunduklarını beyan eden Kutbüddin Râzî, söz konusu istidlallerinin eksik olduğu eleştirisinde bulunur. Zira ilk iki yöntem, akıl yürütmenin birinci ve üçüncü şekillerinde küçük mümkün önerme sonucunu verdikleri için akimdirler. Üçüncü yöntem ise olumsuz zaruriyenin döndürmesi, yine olumsuz zaruriye olduğundan kaynaklanmaktadır. Hâlbuki daha önce de değindiğimiz gibi olumsuz zaruriye, sadece daimiye önermesine döndürülür. İşte bu nedenlerden ötürü Kutbüddin Râzî, Kâtibî'nin, her iki mümkün önermelerinin, döndürülme konusunun malum olmadığını söylediğini ifade etmektedir.⁴¹⁵

Cürcânî, tümel olumsuz zaruriye önermesinin düz döndürülmesi ile ilgili ulema arasında var olan tartışmaya değinerek İbn Sînâ gibi eski mantık âlimlerinin, söz konusu önermenin, kendisine döndürüldüğünü ve Şeyh Nasıruddin Tusi'nin de İbn Sînâ'yı desteklediğini, ama muteahhirinin onu, daimiyeye döndürdüğünü dile getirir.⁴¹⁶

Molla Muhammed Bakır tümel olumsuz önermenin düz döndürmesinin tümel olumsuz olduğunu ifade ederek mütekaddimîn mantıkçılarını örnek almıştır. Kutbüddin Râzî mantıkçıların önermelerin düz döndürülmesi konusunda saçmaya indirgeme, varsayma ve ters döndürme yöntemlerini kullandıklarını, Kâtibî'nin de bunlardan yararlandığını söylemiştir. Molla Muhammed Bakır ise, düz döndürmede bu yöntemlerden bahsetmemiştir.

3.4.3. Ters Döndürme:

Bir önermenin olumlu ve olumsuzluğuna, doğru ve yanlışlığına dokunmadan konunun çelişğini yüklem, yüklem çelişğini konu yapmaktır.⁴¹⁷ Aristoteles, ters döndürmeyi tümel olumlunun ters döndürmesi ile sınırlar. *Her A B'dir*, önermesini; *Her B olmayan A olmayandır* şeklinde ters döndürür. Bu da hakiki ters döndürmedir.⁴¹⁸

⁴¹⁵ Râzî, *Tahrîrü'l Kavâidi'l Mantıkiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye*, s. 360-363

⁴¹⁶ Cürcânî, *Hâşiyetü'Seyyid eş-Şerîf alâ Tahrîri'l-Kavâidu'l Mantıkiyye*, s. 348.

⁴¹⁷ Öner, *Klasik Mantık*, s. 115.

⁴¹⁸ Bolay, *İbn Sînâ Mantığında Önergeler*, s. 115

İbn Sînâ ters döndürme hakkında şunu söyler: Üzerinde düşünülmesi gereken başka bir önerme çeşididir. Ters döndürmeyi yüklem çelişimini konu, konunun çelişimini yüklem yapmaktır.⁴¹⁹ İbn Hazm (ö. 1064) ve daha birçok İslâm Mantıkçısı önermelerin düz döndürmesi üzerinde dururken, ters döndürme üzerinde pek durmamaktadır.⁴²⁰

Teftâzânî ters döndürmeyi önermenin doğruluk ve niteliğine dokunmadan konunun çelişimini yüklem, yüklem çelişimini konu yapmaktır şeklinde tanımlamaktadır.⁴²¹ Molla Muhammed Bakır ise ters döndürmeyi; “önermenin olumlu veya olumsuzluğuna, doğru ve yanlışlığına dokunmadan konunun çelişimini yüklem, yüklem çelişimini konu yapmaktır” şeklinde tanımlamaktadır. Örneğin; *her insan hayvandır* önermesinin ters döndürülmesi *her hayvan olmayan, insan olmayandır* önermesidir. Veya *Daima güneş doğduğunda gündüz mevcuttur* önermesinin ters döndürülmesi *Daima gündüz mevcut olmadığında, güneş doğmamıştır* önermesidir.⁴²²

Molla Muhammed Bakır, nicelik ve kip bakımından düz döndürmede olumsuz önermelerin hükümleri ile olumlu önermelerin ters döndürmedeki hükümlerinin, ayrıca düz döndürmede olumlu önermelerin hükümleri ile ters döndürmede olumsuz önermelerin hükümlerinin aynı olduğunu beyan eden Teftâzânî’yi teyit ederek, düz döndürmede zikretmiş olduğumuz karşılaştırmaları, ters döndürmede de uygulamaktadır. Yine düz döndürmede getirmiş olduğu kanıtların aynısını ters döndürmede de zikreder.⁴²³

Kâtibî, ters döndürmeyi kipli önermelerde olumlu ve olumsuz olarak ele alır ve öncelikle kipli olumlu önermelerde meydana gelen ters döndürmeleri zikreder. Buna göre; kipli tümel olumlularda ters döndürülebilen önermeler, olumsuzlarda düz döndürme ile döndürülemeyen yedi önermedir: Zaruriye ve daimiye, tümel daimiye önermesine, meşrute-i âmme ve örfiye-i âmme, tümel örfiye-i âmme önermesine, her

⁴¹⁹ İbn Sînâ, *Kitâbu’ş-Şifâ: el-Kıyas*, thk. Said Zayid, Zevî’l-Kurba, Kum 1430, s.93

⁴²⁰ İbrahim Çapak, *İbn Hazm’ın Mantık Anlayışı*, s.33 *Usûl İslâm Araştırmaları* 8 (2016): <<http://dergipark.gov.tr/usul/issue/16721/173879>>

⁴²¹ Teftâzânî, *Tehzîbü’l-mantık ve’l-keîlâm*, s. 11, Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık’ul-mehdevî*, s. 81.

⁴²² Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık’ul-mehdevî*, s. 81.

⁴²³ Molla Muhammed Bakır, *el-Mantık’ul-mehdevî*, s. 82-83.

iki hasse ise bazı durumlarda örfiye-i âmme la daime önermesine ters döndürülür. Kipli tikel önermelerde ise her iki hassa örfiye-i hasse önermesine ters döndürülür. Geri kalan diğer tikel önermeler ise ters döndürülemez.⁴²⁴

Kipli olumsuz önermeler ister tümel olsun ister tikel, tümel önermeye ters döndürülemez. Buna göre: her iki hassa önerme, hiniye-i mutlaka önermesine döndürülür. Her iki vaktiye ve her iki vücudiye önerme, mutlaka-i âmme önermesine döndürülür. Kâtibî, konunun sonunda geri kalan olumsuz önermeler ve ister olumlu ister olumsuz bütün şartlı önermelerin ters döndürülmesinin burhanla ispatlanamadığından ötürü belli olmadığını ifade eder.⁴²⁵

Kutbüddin Râzî, Kâtibî'nin, bu sözüne açıklık getirerek, bazı kimselerin söz konusu önermeleri de döndürdüğünü ama Kâtibî'nin, dile getirilen kanıtları eksik bulması ve yeterli kanıta ulaşmamasından ötürü konu ile ilgili konuşmadığını ifade eder.⁴²⁶

Önermeler konusunun son kısmında Molla Muhammed Bakır, ters döndürmede kipli tikel olumlu meşrute-i hasse ve tikel olumlu örfiye-i hasse önermeleri ile düz döndürmelerde tikel olumsuz meşrute-i hasse ve tikel olumsuz örfiye-i hasse önermelerinin, örfiye-i hasse önermesine dönmelerinin varsayımsal (iftiraz) olduğunu ifade eder. Yani mantık âlimleri varsayma metoduna dayanarak söz konusu her iki önermeyi, düz ve ters döndürmede örfiye-i hasse önermesine döndürmektedirler.⁴²⁷ Kâtibî, şartlı önermelerin ters döndürülmesinin burhan ile ispatlanamadığı için belli olmadığını ifade eder. Molla Muhammed Bakır ise, şartlı önermelerin ters döndürülmesi meselesine değinmemektedir. Önermenin hükümleri konusunu inceleyerek çalışmamızın sonuna gelmiş bulunmaktayız.

⁴²⁴ Kazvîni, **er-Risâletü's-Şemsiyye**, s. 34-36.

⁴²⁵ Kazvîni, **er-Risâletü's-Şemsiyye**, s. 36-37.

⁴²⁶ Râzî, **Tahrîrü'l Kavâidi'l Mantıkiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye**, s. 374-377.

⁴²⁷ Molla Muhammed Bakır, **el-Mantık'ul-mehdevî**, s. 83.

SONUÇ

Molla Muhammed Bakır'ın *el-Mantık'ul-mehdevî* isimli eseri Teftâzânî'nin *Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm* adlı eserinin şerhidir. Molla Muhammed Bakır *el-Mantık'ul-mehdevî* isimli kitabının ilk bölümünü tasavvurât, ikinci bölümünü tasdikât kısmına ayırmıştır. Yazar tasavvurât kısmını, tasdikât kısmına göre daha kısa tutmuştur.

Tasdikat bölümüne, tasdikâtların başlangıç/ilke ve sonuç/burhan noktalarını tanımlayarak başlar. Tasdikâtların başlangıç noktasının (delil) ve akıl yürütmenin (kıyasın) parçalarını oluşturduğunu, kanıtında tasdikâtların sonuç noktasını ve amacını şekillendirdiğini dile getirmiştir. Molla Muhammed Bakır, önermelerin, hükümler ve tasdikâtların temelini oluşturmaktadır demektedir, eserinde de önermeler konusunu geniş bir şekilde ele alıp örneklerle incelemektedir.

Teftâzânî önermeyi doğruluk veya yanlışlık olasılığı olan kavildir şeklinde tanımlamıştır. Molla Muhammed Bakır da Teftâzânî'yi örnek alarak önermeyi “ister anlamsal olsun ister sözlü olsun doğru veya yanlış olma ihtimali olan bileşik (mürekkep) sözden (kavil) ibarettir” şeklinde tanımlamıştır. Buradaki sözü gerçeğe veya açıklanana bakılmaksızın özü itibariyle ele almıştır. Önermenin doğru veya yanlış oluşunu şöyle açıklar:

Doğru önerme; haberin zihinsel yansıması olan tam nisbetinin, haberin aslı gerçeği olan tam nisbetine mutabık olmasıdır.

Yanlış önerme; haberin zihinsel yansıması olan tam nisbetinin, haberin aslı gerçeği olan tam nisbetine mutabık olmamasıdır, demiştir.

Buna göre önermede ihtimal dâhilinde olan doğruluk ve yanlışlık durumu aynı anda birbiriyle birlikte bulunmazlar, bilakis birbirlerinin yerine geçerler. Yazar önermenin konu, yüklem, bağ ve nisbet şeklinde dört unsurunun olduğunu belirtmiştir.

Fârâbî ve İbn Sînâ önermenin konu, yüklem ve bağdan oluştuğunu ve bu tür önermelerin de üçlü önerme olduğunu söylemişlerdir. Ancak İbn Sînâ bazen bu bağın gizlenmiş olabileceğini bu tür önermelerin ise ikili önermeler olduğunu ifade etmiştir. Katibî de bu konuda İbn Sînâ'yı takip etmiştir. Molla Muhammed Bakır konu ve yüklem arasında var olan nisbeti ve ona delalet eden bağı ayrı birer unsur olarak ele almaktadır. Böylece önerme unsurlarını dörde çıkarmaktadır. Molla Muhammed Bakır önermenin unsurlarını dörde çıkarmayı Gelenbevî'nin *Burhan* isimli kitabına dayandırmaktadır.

Klasik mantıkçıların yaptığı gibi Molla Muhammed Bakır da önermeleri önce yüklemli ve şartlı olmak üzere ikiye, ardından bunlardan her birini olumlu, olumsuz diye tekrar ikiye ayırmıştır. Molla Muhammed Bakır bu konuda Teftâzânî'yi örnek almıştır.

Bakır yüklemli önermenin tanımını kısa bir şekilde açıklamakla yetinmiştir. Biz de bu nedenle Kâtibî, Kutbüddin Râzî ve Cürcânî'nin tanımlarına yer vererek kıyas yaptık.

Bakır yüklemli önermeleri; konunun niceliğine göre yüklemeli önermeler, konunun varlık sahasına göre yüklemli önermeler, konu ve yüklem mütben ve menfî oluşlarına göre yüklemli önermeler şeklinde üç başlık altında incelemiştir.

Teftâzânî konusunun niceliğine göre yüklemli önermeleri tekil, tabîî, mahsura ve belirsiz diye dörde ayırmıştır. Molla Muhammed Bakır bu konuda Teftâzânî'yi örnek alıp konusunun niceliğine göre yüklemli önermeleri tekil, tabîî, mahsura ve belirsiz önerme şeklinde dörde ayırmıştır. Kâtibî konunun niceliğine göre yüklemli önermeleri tekil veya özel ve mahsura veya müsevvere diye ikiye ayırmıştır. Molla Muhammed Bakır, Teftâzânî 'yi örnek alarak konusunun varlık sahasına göre yüklemli önermeleri; dış, gerçek ve zihinsel olarak üçe ayırmıştır. Kâtibî zihinsel önermeler kısmına değinmemiştir. Kutbüddin Râzî de bu konuda Kâtibî'yi örnek almıştır.

Teftâzânî zihinsel önermelerin tanımını yapmakla yetinirken, Molla Muhammed Bakır zihinsel önermeleri kendi içinde; tahkiki gerçek zihinsel önermeler, takdiri gerçek zihinsel önermeler, tahkiki varsayımsal zihinsel önermeler, takdiri varsayımsal zihinsel önermeler olmak üzere dörde ayırmıştır. Ayrıca Molla Muhammed Bakır konu ve yüklemın mûsbet ve menfî oluşlarına göre önermeyi muhassala ve ma'dûle diye iki kısma ayırarak bu konuda da Teftâzânî'yi örnek almıştır. Molla Muhammed Bakır muhassala ve ma'dûle önerme tanımı Kâtibî'nin tanımına benzemektedir. Kutbüddin Râzî muhassala ve ma'dûle önermeleri olumlu ve olumsuz olarak ikiye ayırıp açıklamıştır. Molla Muhammed Bakır ise böyle bir açıklama yapmamıştır.

Bakır şartlı önermeleri kipli bileşik önermelerden sonra incelemiştir. Ancak biz günümüz mantıkçıları takip ederek yüklemli önermelerden sonra ele aldık. Şartlı önermeleri olumlu ve olumsuz olarak iki kısma ayırdığı gibi bitişik ve ayrık olarakta ikiye ayırarak Teftâzânî'yi örnek almıştır.

Bitişik şartlı önermeyi şartlı önermenin parçaları olan mukaddem ve talinin olumluda birleşmesine ve olumsuzda birleşmemesine hükmedilerek oluşan önerme şeklinde tanımlamıştır. Bununla birlikte bitişik şartlı önerme, mukaddem ve tali arasında var olan birleşme veya birleşmemenin niteliğine göre bitişik gerekli şartlı önerme ve rastlantılı bitişik şartlı önerme olarak ikiye ayırmıştır. Molla Muhammed Bakır bitişik şartlı önerme tanımı Kâtibî'nin tanımına benzemektedir. Kutbüddin Râzî, Kâtibî'nin tanımının eksik olduğunu ifade etmiştir. Bu tanımın yanlış bitişik şartlı önermeyi kapsamadığını ileri sürmüştür.

Bakır ayrık şartlı önermeyi ise; mukaddem ve talinin karşılıklı olarak birbirini yok etmesine veya yok etmeyi selbetmesine hükmedilen önerme olarak tanımlamış, onu da hakikiye, maniat'ul cem ve maniat'ul hulû diye üçe ayırdıktan sonra ikinci bir tasnif ile tekrardan bu ayrımları da ikiye ayırmıştır. Bunlar da gerekli ayrık şartlı önerme ile rastlantılı ayrık şartlı önermedir. Bu tasnifte Molla Muhammed Bakır Teftâzânî'yi örnek almıştır.

Bakır'ın rastlantılı ayırık şartlı önerme tanımı Kutbüddin Râzî'nin tanımına benzemektedir. Kutbüddin Râzî rastlantılı ayırık şartlı önermeyi kendi içinde ayırırken, bu taksim Molla Muhammed Bakır'ın eserinde bulunmamaktadır.

Bakır konusunun niceliğine göre şartlı önermeleri Teftâzânî'yi örnek alarak dörde ayırmıştır. Şartlı önermelerin tüm çeşitlerinde mukaddem hakkında verilen hükmün, bazen onun tüm zaman/durumlarını kapsamakta, bazen bunlardan sadece bazılarını ihata etmekte, bazen sadece belirli bir durum hakkında hüküm vermekte ve bazen de mutlak bir şekilde hükmedilmekte olduğunu dile getirdikten sonra birincisine tümel, ikincisine tikel, üçüncüsüne tekil veya özel ve dördüncüsüne de belirsiz şartlı önerme demiştir. Molla Muhammed Bakır konusunun niceliğine göre şartlı önerme taksiminde mütekaddimîni örnek almıştır.

Bakır bütün önermelerde konu ve yüklem arasında bir nisbetin var olduğunu ve bu nisbetin bazen açık bir kayıtlı kayıtlı olduğunu ifade etmiştir. Önermelerde bulunan nisbetin bu açık kaydına önermenin kipi ve bu tür önermelere de kipli önermeler demiştir. Kipli önermelerinin imkân, zorunluluk, devam ve fiil olmak üzere dört ana kipe sahip olduklarını ifade etmiştir. Molla Muhammed Bakır bu konuda müteahhirînin görüşünü benimsemiştir.

Bakır kipli önermeleri Teftâzânî gibi iki kısma ayırmıştır: Önerme söz konusu kiplerden sadece bir tanesini ihtiva ediyor ise kipli basit önermedir. Önerme bahsi geçen kiplerden iki tanesini ihtiva ediyor ise kipli bileşik önermedir.

Teftâzânî kipli basit önermeleri; zâruriyye-i mutlaka, meşrûte-i âmme, vaktiye-i mutlaka, münteşire-i mutlaka, daime-i mutlaka, örfiye-i âmme, mutlaka-i âmme, mümkün-i âmme şeklinde sekize ayırmıştır. Molla Muhammed Bakır ise bunlara; hiniye-i mümkün, mümkün-i vaktiye, mümkün-i münteşire ve hiniye-i mutlakayı ekleyerek basit kipli önermeleri on iki kısımda incelemiştir. Kâtibî basit kipli önermeleri altı kısma ayırıp açıklamıştır. Kutbüddin Râzî ise, basit kipli önermeleri kendi aralarında tam ve eksik girişimlilik ilişkisine göre değerlendirmiştir. Bu tür bir değerlendirmeye Molla Muhammed Bakır'ın eserinde rastlanmamaktadır.

Kipli bileşik önermeler; meşrutiye-i hasse, örfiye-i hasse, vaktiye münteşire, vücudiye-i la zaruriye, vücudiye-i la daime ve mümkin-i hasse şeklinde yediye ayrıldığıının Katibî, Kutbüddin Râzî, Teftâzânî, Cürcânî ve Molla Muhammed Bakır kabul etmiştir. Bunlardan beş tanesi devam ve iki tanesinin de zorunluluk ile kayıtlandığını ileri sürmüşlerdir.

Molla Muhammed Bakır önermenin hükümleri başlığı altında klasik mantıkta önermeler arası ilişkileri ve buna taalluk eden hükümleri ifade etmeye çalışmıştır. İki ayrı önerme ele alındığında aralarında var olan ilişki durumuna göre başka bir önerme çeşidi karşımıza çıkmaktadır. Molla Muhammed Bakır, önermeler arasında gerçekleşen karşılıklı ilişkiden, dört farklı önermenin ortaya çıktığını ama Teftâzânî'nin bunlardan sadece üç tanesini zikrettiğini ifade ettikten sonra konuyu açıklamıştır. Bunlar; çelişiklik, düz ve ters döndürmedir. Molla Muhammed Bakır çelişik önermenin tanımını yaparken mukaddimin mantıkçıların ele aldığı sekiz unsurda ittihat konusunu dikkate alarak tanım yapmıştır.

Bakır, Kâtibî gibi tikel olumsuz önermelerin düz döndürülemediğini ifade etmiştir. Kâtibî, şartlı önermelerin ters döndürülmesinin burhan ile ispatlanamadığı için belli olmadığını ifade eder. Molla Muhammed Bakır ise, şartlı önermelerin ters döndürülmesi meselesine değinmemektedir. Molla Muhammed Bakır bundan sonra önermeler bahsini sonlandırmıştır.

Bakır, önermeler konusunu işlerken özellikle zihinsel ve kipli önermeler konusunu özgün bir şekilde ele almaktadır. Bizde bu nedenden dolayı kipli önermeler kısmını bir bölüm halinde inceledik.

Biz Molla Muhammed Bakır'ın önerme anlayışını elimizden geldiği kadar incelemeye Teftâzânî ile benzer ve farklı yönlerini ortaya koymaya çalıştık. Ancak Molla Muhammed Bakır'ın eseri başka yönleri ile de örneğin "Tasavvurat anlayışı" veya "Kıyas anlayışı" bakımından da incelenebilir.

KAYNAKÇA

- ABDULNAFÎ Efendi, **Fenni Mantık**, C. 2, Matba-i Amire, 1295
- ACEM, Refik, “Gazzâlî’nin Mantık Kitaplarında Önerme Konusu”, Çev. Ahmet Kayacık, **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 11, Kayseri 2001
- ADSOY, Şerafettin, **Seyfüddin Amidi’nin Dekaike Hekaik adlı eserinin tercüme tahkik ve değerlendirmesi** (Yayınlanmamış doktora tezi)
- AHMEDYAN, Ahmed, **Alleme Molla Muhammed Bakır Balekî’nin Biyografisi**, 13.03.1393, <http://eslahe.com>, 02.01.2019
- AHMET Cevdet Paşa, **Mi’yâr-ı Sedâd**, Klasik Mantık (Sad. Hasan Tahsin Feyizli), Fecr Yayınevi, Ankara 1998
- AYDINLI, Yaşar, **Fârâbî**, İsam Yayınları, Yayın No:422, İstanbul 2008
- ARİSTOTELES, **Organon II, Önergeler**, Çev. Hamdi Ragıp Atademir, MEB Yayınları, Ankara 1963
- ARİSTOTELES, **Organon III, I. Analitikler**, Çev. H. Ragıp Atademir, MEB Yayınları, İstanbul, 1989
- ATADEMİR, Hamdi Ragıp, **Aristoteles’nun Mantık ve İlim Anlayışı**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974
- BAKIR, Molla Muhammed, **Hakikatü’l-beşer**, thk. Mes’ud Muhammed Ali Farac, el-Merkezü es-sakafıyyu pir Ömer, 1 bsk.
- BAKIR, Molla Muhammed, **el-Mantık’ul-mehdevî**, İntişaratu-u Kürdistân Yayınevi, 1. Baskı, İran 1383
- BAKIR, Molla Muhammed, **Tebyînü’l-merâm şerhu ehâdisi’s-seyyîdi’l-Enam**, (Sahihi Buhari’nin başından 318 hadisine kadar ele alınan kitabı), İran
- BAKIR, Molla Muhammed, **Haşiyetü’l-Allâme el-Balek’i âlâ tefsiri’l Beyzavî**, Kürdistân Yayınları, Senendeç 1393
- BAKIR, Molla Muhammed, **Ta’dîlu Şerî’at ve Tarikat**, Kürdistân Yayınları, Senendeç 1384

- BİNGÖL, Addulkuddus, **Osmanlı Dünyasında Mantık Bilimi ve Eğitimi**, Felsefe Dünyası, Sayı 29, 1999
- BİNGÖL, Abdulkuddus, **Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı**, MEB Yayınları, İstanbul, 1993
- BOLAY, Naci, **İbn Sînâ Mantığında Önergeler**, MEB Yayınları, İstanbul, 1994^
- BOLAY, Naci, "AHDARÎ", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahdari> (10.10.2019).
- CURÎ, Hasan bin es-seyyid Abdulkadir, **Haşiyetü'l Curiî alâ-r risâleti's-şemsiyye fi'l mantık**, thk. Müştak Salih Hüseyin el-meşâilî Ebu Yakup el İrakî, Mehtebetü'l emin Kerbû'l Irak, Beyrut Lübnan 2017
- CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerif, **Hâşiyetü'Seyyîd eş-Şerîf alâ Tahrîri'l-Kavâidu'l Mantikiyye**, thk. Muhsin Bîdâfer, Kum: Menşûrât-ı Bîdâfer, 1426
- CÜRCANÎ, Seyyid Şerif, **Ta'likât alâ Şurûhu's- Şemsiyye (Şurûhu's- Şemsiyye içinde)**, Mecmuatu Havaşi ve Ta'likat C.2, Mektebetü'l Mahmudiye, İstanbul 1327
- ÇAĞRICI, Mustafa, "SİRÂCEDDİN el-URMEVÎ", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/siraceddin-el-urmevi> (10.10.2019).
- ÇALDAK, Hüseyin, "Necmeddin Ali Bin Ömer el-Kâtibî el-Kazvînî: Hayatı Eserleri ve Şemsiyye'si", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 3, Sivas 1999
- ÇAPAK, İbrahim, "Ebi Salt Dâni ve İbn Tumlus'un Önerme Anlayışları", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 13-2006
- ÇAPAK, İbrahim, "İslâm Dünyasındaki İlk Mantık Çalışmalarına Genel Bakış", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2004
- ÇAPAK, İbrahim, **Ebu Hamid el-Gazali'nin Mantık Anlayışı**, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003
- ÇAPAK, İbrahim, **Gazali'ye Göre Öncüllerin Yapısı**, Felsefe Dünyası, 2003/2, S. 38
- ÇAPAK, İbrahim, **Ana Hatlarıyla Mantık**, Ensar yayınları, İstanbul, 2015
- ÇAPAK, İbrahim, **İbn Hazm'ın Mantık Anlayışı**, Usûl İslâm Araştırmaları 8 (2016): <<http://dergipark.gov.tr/usul/issue/16721/173879>>
- DEMİRCİ, Kürşat, "Hristiyanlık", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi** C.17
- DERİN, Necmi, **Kutbeddin Râzî'nin Hayatı, Eserleri ve Felsefi Görüşleri**, (Doktora Tezi), Ankara 2008

- DERİN, Necmi, **Kutbuddin Râzi'ye Göre Yeni Bilgi Veren Önerme ve Özellikleri**, Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyum Bildirileri Kitabı içinde, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2014
- DERİN, Necmi, "Önermedeki Zât-Unvân (Vasf) Ayrımının Bilgi Açısından Önemi", **İslam Araştırmaları Dergisi**, 29 (2013)
- DURUSOY, Ali, **Mantık Tarihinde Bir Dönüm Noktası: Bağdat**, İslâm Medeniyetinde Bağdat Uluslararası Sempozyumu, İstanbul 2008
- DURUSOY, Ali, "Mantık ve Mantık Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme", **İslami İlimler Dergisi**, Yıl 5 S. 2, 2010
- EBHERÎ, Esîruddîn, **İsâğûcî ve Tercümesi**, Çev. Prof. Dr. M. Sadi Çögenli, Doç. Dr. Nevzat H. Yanık, Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınevi, Erzurum 1999, 1. Bsk
- EBHERÎ, Esîruddîn, **İsâğûcî-Mantiğa Giriş**, Çev. Hüseyin Sarıoğlu, Tüba Yayınları, Ankara, 2016
- EMİROĞLU, İbrahim, **Klasik Mantiğa Giriş**, Elis Yayınları, Ankara, 2014
- FÂRÂBÎ, **Kitabu'l-İbare**, (El Mantık inde'l- Fârâbî-I içinde), thk. Refik el-Acem, Daru'l Meşrik, Beyrut 1986
- FÂRÂBÎ, **Mantıkta Kullanılan Lafızlar**, Çev. Sadık Türker, Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları: 2, 2002
- FÂRÂBÎ, **Harfler Kitabı (Kitâbu'l-Hurûf)**, Çev. Ömer Türker, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları:40, Bilim ve Felsefe Serisi:18, Litera Yayıncılık, İstanbul 2015
- FÂRÂBÎ, **Kitabu'l-Kıyas**, (el-Mantık inde'l- Fârâbî-II içinde), thk. Refik el-Acem, Daru'l-Meşrik, Beyrut, 1987
- GAZZÂLÎ, **el-Müstasfâ min'ilmi'l-usûl**, Bulak Baskısı, Beyrut 1368
- GAZZÂLÎ, **el-Kıstâsü'l-Müstakîm (Dosdoğru Ölçü)**, Çev. İbrahim Çapak, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2016
- GAZZÂLÎ, **Mi'yarü'l-İlm, İlmin Ölçütü**, Çev. Ali Durusoy- Hasan Hacak, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları:15, İstanbul 2013
- GELENBEVÎ, **Burhan**, İstanbul, 1306
- GÖRGÜN, Tahsin, "İCÎ, Adudüddin", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ici-adududdin> (10.10.2019).
- HASIRCI, Nazım, **Son Dönem Osmanlı'da Kipli Mantık**, Araştırma Yayınları, Ankara, 2013

- HASIRCI, Nazım, **Klasik Mantık El Kitabı**, Araştırma Yayınları, Ankara 2015
- İBN SÎNÂ, **el-İşârât ve't-tenbîhât**, Çev. Muhittin Macit, Ali Durusoy, Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul 2013
- İbn SÎNÂ, **Mantiğa Giriş**, Çev. Ömer Türker, Litera Yayınları, İstanbul 2013
- İBN SÎNÂ, **İkinci Analitikler, Burhan**, Çev. Ömer Türker, Litera Yayınları, İstanbul, 2006
- İBN SÎNÂ, **Kitâbu's-Şifâ: el-Kıyas**, thk. Said Zayid, Zevi'l-Kurba, Kum 1430
- İBN SÎNÂ, **Kitâbu's-Şifâ: El İbare**, thk. Mahmûd el-Hudayrî, Kahire 1970
- İBN SÎNÂ, **el-İşaret ve't-tembihat**, Ed. Muhittin Macit, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2013
- İBN SÎNÂ, **Yorum Üzerine**, Çev. Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul 2006
- İZMİRLİ, İsmail Hakkı, **Felsefe Dersleri**, Hukuk Matbaası, İstanbul 1330
- GÜMÜŞ, Sadreddin, "Cürcânî, Seyyid Şerîf", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/curcani-seyyid-serif> (12.02.2019)
- KARADÂĞÎ, İbnü'l ve Molla Abdurrahman el-Bincuyunî, **Hâşiye Molla Abdurrahman el-Bincuyunî ve İbnü'l Karadâğî alâ Burhan-ı Gelenbevî fi'l ilm-il Mantık**, thk. Müştak Salih Hiseyin el-Meşailî Ebu Yakup-ül Irakî, Darul İnb-ul Hazm ve Mektebet-ul Emir, Kerkük/Irak 2017
- KAYA, Mahmut, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-arabi-muhyiddin#3-islam-dusuncesindeki-yeri> (11.02.2019)
- KAZVÎNÎ, Necmüddîn Ali el-Kâtibî, **Hikmetü'l-Ayn (Varlık Hikmeti)**, Çev. Salih Aydın, Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı, İstanbul 2016
- KAZVÎNÎ, Necmüddîn Ali el-Kâtibî, **er-Risâletü's-Şemsiyye**, thk. Mehdi Fadlallah, Beyrut 1998
- KEKLİK, Nihat, **İslâm Mantık Tarihi, Süryanilerde Mantık ve İslâm Mantıkçıları**, C. 1, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1969
- KİNDÎ "Akıl Üzerine", Felsefî Risâleler, Çev. ve Edit. Mahmut Kaya, İstanbul: Klasik Yayınları
- KİNDÎ, **Felsefî Risâleler**, Çev. Mahmut Kaya, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları:66, Gezegem Basım, İstanbul 2015

- KÖMÜRCÜ, Kâmil, “Urmevî’nin Metâli’ül-envâr ve Kitâbü’l-Mebâhic isimli eserinin bazı mantık konuları bakımında karşılaştırılması”, **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi**, C. 21, S.1, 2017
- KÖMÜRCÜ, Kâmil, **Esîruddin el- Ebherî’nin Mantık Tarihindeki Yeri**, Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyum Bildirileri kitabı içinde, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2014
- KÖZ, İsmail, “İslâm Mantık Külliyyatının Teşekkülü”, **Felsefe Dünyası Dergisi**, Sayı 30, Ankara 1999
- KÖZ, İsmail, “Modern Türk Düşüncesinde Mantık Çalışmaları”, **AÜİFD**, C 43, 2002, S. 1
- KÖZ, İsmail, **İslâm Mantıkçılarında Modalite Teorisi**, (Yayınlanmamış DoktoraTezi), A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000
- KUMBASAR, H. Murat, “Teftâzânî’nin Eserleri”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 25, Erzurum 2006
- KUŞLU, Harun, Nasîruddin Tûsî’de Önergeler Mantığı, Klasik Yayınları, İstanbul, 2016
- KÜYEL, Mübahat Türker, **Fârâbî’nin Bazı Mantık Eserleri**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı:31, Fârâbî Külliyyatı-Sayı:1, Ankara 1990
- KÜYEL, Mübahat Türker, **Fârâbî’nin “Şerâ’it ul-Yakîn”i**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayınevi, S. 32 Fârâbî Külliyyatı Sayı:2, Ankara 1990
- KÜYEL, Mübahat Türker, **Aristoteles ve Fârâbî’nin Varlık Düşünce Öğretileri**, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1969
- LİBERA, Alain de, **Ortaçağ Felsefesi**, Çev. Ayşe Meral, Litera Yayıncılık, İstanbul 2005
- MUZAFFER, Muhammed Rıza, **Mantık**, Darul Gadir-Kum Yayınları, h. 1378
- NASR, Seyyid Hüseyin, “Fârâbî’ye Niçin “İkinci Öğretmen” adı verilmiştir?” Çev. Süleyman Tülücü, **Diyanet İlmi Dergi**, C. 29, S. 1, 1993
- ÖNER, Necati, **Klasik Mantık**, Divan Kitap, İstanbul, 2013
- ÖNER, Necati, “Klasik Mantıkta Modalite”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 40, 1967
- ÖNER, Necati, “Tanzimat’tan Sonra Türkiye’de İlim ve Mantık Anlayışı”, **Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1958

- ÖZLEM, Doğan, **Mantık**, Anahtar Kitaplar Yayınları, İstanbul, 1994
- ÖZPİLAVCI, Ferruh, **Kâtibî Şemsiyye Risâlesi**, Litera Yayıncılık İstanbul, 2017
- ÖZPİLAVCI, Ferruh, **Ebheri, Îsâgûcî ve Şerhi**, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2017
- ÖZPİLAVCI, Ferruh, **Fârâbî'nin Önerme Anlayışı**, Litera Yayıncılık, İstanbul 2018
- PATTABANOĞLU, Fatma Zehra, “Medreselerde Okutulan Mantık ve Felsefe Derslerinin Osmanlı Düşüncesindeki Yeri ve Önemi”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2014/1, Sayı:32
- RÂZÎ, Kutbüddin, **Tahrîrû'l Kavâidi'l Mantıkiyye fi Şerhi'r Risâleti's-Şemsiyye**, thk. Muhsin Bîdârfer, 2. Bsk., Kum: Menşûrât-ı Bidâr, 1426
- RÂZÎ, Kutbüddin, **Ta'likât alâ Şurûhu's- Şemsiyye (Şurûhu's- Şemsiyye içinde)**, Mecmuatu Havaşi ve Ta'likat C.2, Mektebetü'l Mahmudiye, İstanbul 1327
- RESCHER, Nicholas, “İbn Sînâ Mantığında Şartlı Önergeler”, Çev. Harun Kuşlu, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 14, S. 25, 2012/1
- RESCHER, Nicholas, “Fârâbî'de Mantık Geleneği”, Çev. Ahmet Kayacık, **Bilimname Dergisi** S. VI, 2004/3
- ROSENTHAL, Fransız, “Felsefe ve Tasavvuf Arasında İbn Arabî”, Çev. Ercan Alkan, **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, 24, (2009/2)
- ROSS, David, **Aristoteles**, Çev. Prof. Dr. Ahmet Aslan, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2011
- SARIOĞLU, Hüseyin, **Mantiğa Başlangıç Risâleleri Fârâbî**, Türk-İslâm Bilim Kültür Mirası Dizisi:10, Tüba Yayınları, Ankara 2017
- SARIOĞLU, Hüseyin, "Râzî Kutbüddin", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/razi-kutbuddin> (12.02.2019)
- SEDAT, Ali, **Mizânu'l-Ukûl Mantık ve Metodolojisi**, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Haz. İbrahim Çapak, Harun Kuşlu, Metin Aydın, İstanbul, 2015, 1. Bsk.
- SEMERKANDÎ, Şemsüddîn, **Kıstâsu'l-efkâr**, Çev. Necmettin Pehlivan, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları:34, İstanbul 2014
- SİYELKÛTÎ, Abdulhalim, **Ta'likât alâ Şurûhu's- Şemsiyye (Şurûhu's- Şemsiyye içinde)**, Mecmuatu Havaşi ve Ta'likat C.2, Mektebetü'l Mahmudiye, İstanbul 1327
- Şeyh DÜSÛKÎ, **Ta'likât alâ Şurûhu's- Şemsiyye (Şurûhu's- Şemsiyye içinde)**, Mecmuatu Havaşi ve Ta'likat C.2, Mektebetü'l Mahmudiye, İstanbul 1327

ŞİRBÎNÎ, Abdurrahman, **Ta'likât alâ Şurûhu's- Şemsiyye (Şurûhu's- Şemsiyye içinde)**, Mecmuatu Havaşı ve Ta'likat C.2, Mektebetü'l Mahmudiye, İstanbul 1327

TAYLAN, Necip, **Anahatlarıyla Mantık**, Ensar Yayınları, İstanbul, 2007

TEFTÂZÂNÎ, Sa'düddîn, **Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm**, Muh. Abdulkadir Maruf el Kurdî es Senendecî, Saadet Matbası, Mısır 1912

TEFTÂZÂNÎ, Sa'düddîn, **Şerh'ül-İmam es-Sa'd et-Teftâzânî ala's-Şemsiyye fi'l-mantık li'l-imam el-Kâtibî**, thk. Cadullah Bessam Salih, Daru'n nuru'l Mübin Linneşri ve-t Tevziî, Umman Ürdün 2016

TEFTÂZÂNÎ, Sa'düddîn, **Ta'likât alâ Şurûhu's- Şemsiyye (Şurûhu's- Şemsiyye içinde)**, Mecmuatu Havaşı ve Ta'likat C.2, Mektebetü'l Mahmudiye, İstanbul 1327

TEKİN, Alaattin, **Yahya İbn 'Adî'nin Mantık Anlayışı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2015

UMERÎ, Şihâbuddîn Ebi'l Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ömer b. Hıdır ed-Dimeşkî el-Hanefî, **Kavl-i Ahmed âlâ-l fevâdi'l fenâriyye**, Darul Kutubul İlmiyye, Beyrut Lübnan 1971

ÜÇER, İbrahim Halil, **Antik-Helenistik Birikimin İslam Dünyasına İntikali**, İSAM Yayınları 152, İlmi Araştırmalar Dizisi 63, İstanbul 2011